

Hocaya Adanmış Bir Ömür: İbn Hacer ve İbn Hızır Bağlamında Memlûklerde Ulema Arası Himaye İlişkileri*

Devoted to the Master: The Case of Ibn Hajar and Ibn Khidr as an Example of Patronage Among Scholars During the Mamluk Dynasty

Halit Özkan¹

*Makalede kullandığım yazma nüshaların tedariki, okunması ve yorumlanmasındaki katkılarından dolayı Sait Kayacı, M. Fatih Kaya, Abdül'Âtı eş-Şerkâvî, Özgür Kavak, M. Enes Topgül ve Ahmet Özer'e müteşekkirim. Bazı dipnotlarda zorunluluktan dolayı şu kısaltmalar kullanılmıştır: HZR: İbn Hızır nüshası; HSN: Hasenî nüshası; MKS: Maksemî nüshası. Bu nüshaların ayrıntılı künyeleri ilk geçtikleri yerde ve bibliyografyada verilmiştir.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Halit Özkan (Prof. Dr.),

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İstanbul, Türkiye

E-posta: halit.ozkan@medeniyet.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2829-6010

Başvuru/Submitted: 11.08.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

23.11.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

24.11.2023

Kabul/Accepted: 30.11.2023

Atıf/Citation: Özkan, Halit. Devoted to the Master: The Case of Ibn Hajar and Ibn Khidr as an Example of Patronage Among Scholars During the Mamluk Dynasty. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/1, (Mart 2024): 1-32.

<https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1341738>

ÖZ

Bu çalışmada Memlûkler döneminde ulema arasındaki himaye ilişkilerini İbn Hacer el-Askalâni ile başlıca talebelerinden olup kendisini ona adayan İbn Hızır el-Kusûrî örneği üzerinden inceliyorum. Birçok vasfı ve özellikle metin okuyuculuğu (kârîlik) sebebiyle yaşadığı dönemde çok önemli bir figür olduğu hâlde bugün neredeyse unutulmuş olan İbn Hızır'ın, yirmi yaşına girmek üzereyken tanışıp halkasına katıldığı hocası İbn Hacer'e kırk yıl boyunca nasıl mülazemet ettiğini, çeşitli konularda ona nasıl yardımcı olduğunu ve onun tarafından nasıl kollanıp gözetildiğini, dönemin tabakat, biyografi ve otobiyografi kaynaklarının yanı sıra İbn Hacer'e ait eserlerin her iki ismin de hayatta olduğu dönemde, yani 852/1449 öncesinde istinsah edilmiş nüshalarını esas almak suretiyle inceliyorum. Amacım bir yandan Memlûk ilmî hayatının zirve isimlerinden olan İbn Hacer'in çok önemli bir organizatör olduğunu gerek idari gerek ilmi faaliyetlerinde himaye ilişkilerini ve niyabet sistemini mükemmel biçimde işleterek büyük işler başarabildiğini göstermek bir yandan da bu sistemin önemli bir parçası olmasına rağmen unutulup giden İbn Hızır'ı tanıtip hak ettiği değeri kendisine vermektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, *Fethu'l-bârî*, *Hedyû's-sârî*, İbn Hacer el-Askalâni, İbn Hızır el-Kusûrî, Hadis Şerhleri

ABSTRACT

In this study, I examine the use and function of the patronage system by and among scholars during the Mamluk dynasty with the example of Ibn Hajar al-Asqalâni's famous disciple and lifelong devotee Ibn Khidr al-Qusûrî. Based on tabaqât, biographic and autobiographic sources of the period, as well as the extant manuscripts of Ibn Hajar's works that were copied during his lifetime, I examine how Ibn Khidr, who was a very important figure of the time in Ibn Hajar's circle but has now been practically forgotten, helped his master in various matters and was protected by his master in return. My aim is to show that Ibn Hajar was a very successful organizer who was thus able

to achieve great accomplishments both in his administrative and scholarly activities by how he perfectly operated the patronage and substitution system, while at the same time making an appraisal of Ibn Khidr and his hardly recognized efforts.

Keywords: Hadith, *Fath al-Bārī*, *Hady al-Sārī*, Ibn Hajar al-Asqalānī, Ibn Khidr al-Qusūrī, Hadith Commentaries

EXTENDED ABSTRACT

In this study, I examine the use and function of the patronage system by and among scholars during the Mamluk dynasty through the example of Ibn Hajar al-Asqalānī and Ibn Khidr al-Qusūrī, one of his main disciples and lifelong devotees. Based on *tabaqāt*, biographic and autobiographic sources of the period, as well as the extant manuscripts of Ibn Hajar's works that were copied during his lifetime, I examine how Ibn Khidr, who was a very important figure of the time in Ibn Hajar's circle but who has been practically forgotten today, helped his master in various matters and was protected by his master in return. My aim is to show that Ibn Hajar was a very successful organizer who was thus able to achieve great accomplishments both in his administrative and scholarly activities through his perfect operation of the patronage and substitution system, while at the same time making an appraisal of Ibn Khidr and his hardly recognized efforts.

When addressing patronage relations in scholarly life during the Mamluk dynasty (648-923/1250-1517), the primary focus is on wealthy individuals such as sultans, amirs, and prominent merchants who supported the ulama by establishing foundations, providing direct financial support, or appointing the ulama to certain positions. At first glance, the members of the ulama protecting one another does not attract as much attention, despite the fact that this was an important type of patronage that ensured the continuation of scholarly activities. However, when the right environment and the right people are present, the ulama's protection of one another was a type of relationship that could yield more beneficial results than those with other influential people.

With the aim of examining the various dimensions of patronage relations among scholars during the Mamluk dynasty through an example, this study focuses on the relationship between Ibn Hajar al-Asqalānī (d. 852/1449), probably the most famous figure of the period, and Ibn Khidr al-Qusūrī (d. 852/1448), one of his foremost students and lifelong devotee. As will be explained in detail below, Ibn Khidr was a very important figure of his time, despite now being practically unknown, and he is not mentioned as much as he deserves. Although his name has been brought up in some contemporary studies on Ibn Hajar and *Fath al-Bārī* and his place in the eyes of his teacher has been pointed out, because Ibn Khidr was not the focus of these studies, his person and service to Ibn Hajar cannot be said to have been sufficiently scrutinized. My aim is not to make a reassessment of the already limited contemporary literature on this subject, but rather to show that Ibn Hajar was a very successful organizer who was thus able to achieve great accomplishments both in his administrative and scholarly activities by operating

the patronage and substitution system perfectly, while simultaneously giving Ibn Khidr the value he deserves. By getting to know Ibn Khidr, who seems to have consciously chosen to remain in Ibn Hajar's shadow, one can better understand the duration of the relationship that had begun between the two scholars as teacher and student, the stages it passed through over time, its value as a patronage relationship, its place in the eyes of other scholars of the period, its meaning in terms of how it mutually benefited both of them, its material and spiritual returns, and its reflections in their works. Providing information about Ibn Hajar's life is considered unnecessary, as I assume that he is already known to the reader.

The first group of sources I use here predominantly are the manuscript copies of some of Ibn Hajar's works, in particular *Fath al-Bārī* and *Hady al-Sārī*, which were copied when both scholars were alive (i.e. pre-852/1449). The glosses, gloss records, *samā'* and *muqābala* records, and *ijāzas* of these manuscripts contain remarkable data on Ibn Khidr. As for the two mentioned works, Ibn Khidr played a very important role in the writing of *Fath al-Bārī* and in the reading and reproduction of *Hady al-Sārī*. In particular, Ibn Khidr's contribution to *Fath al-Bārī* should be carefully analyzed in terms of the role played not only by him but also by his colleagues. The second group of sources involve the biographies, autobiographies, and *tabaqāts* written by scholars such as Shams al-Dīn al-Sahāwī (d. 902/1497) and Burhan al-Dīn al-Biqā'ī (d. 885/1480), who knew the two names personally. Without the information provided by al-Sahāwī, who was a student of both Ibn Hajar and Ibn Khidr, to see Ibn Khidr in today's printed literature and to recognize his importance would be almost impossible.

Giriş

Memlûkler döneminde (648-923/1250-1517) ilmî hayatta himaye ilişkileri mevzubahis olduğunda öncelikle sultanlar, emirler yahut ileri gelen tacirler gibi varlıklı kişilerin vakıflar kurmak, doğrudan maddi destek sağlamak yahut belirli makamlara atamak suretiyle ulemayı desteklemesi üzerinde durulur. Ulemanın birbirlerini koruyup gözetmesi de ilmî faaliyetlerin sağlıklı biçimde devamını sağlayan bir himaye türü olmasına rağmen ilk bakışta diğerleri kadar dikkat çekmez. Oysa uygun ortam ve doğru kişiler bulunduğu anda ulemanın birbirini himayesi diğer nüfuzlu kimselerinkine kıyasla daha faydalı neticeler verebilmektedir.¹

Memlûklerde âlimler arasındaki himaye ilişkilerinin muhtelif boyutlarını bir örnek üzerinden incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ile onun önde gelen talebelerinden İbn Hızır el-Kusûrî (ö. 852/1448) arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Günümüzde neredeyse hiç tanınmasa ve hak ettiği kadar adı anılmasa da İbn Hızır yaşadığı dönemde çok önemli bir figürdür. Onun adı İbn Hacer’i ve *Fethu’l-bârî*’yi inceleyen bazı çağdaş çalışmalarda gündeme gelmiş² ve kendisinin hocası nezdindeki yerine işaret edilmiş olmakla birlikte, bu çalışmaların odak noktası İbn Hızır olmadığından şahsının ve İbn Hacer’e hizmetinin yeterince tanıtıldığı söylenemez. Amacım bu konuda zaten kısıtlı olan çağdaş literatürü değerlendirmek değildir. Aksine iki farklı türden kaynağı esas almak suretiyle, ulemanın kendi içindeki himaye ilişkileri zaviyesinden İbn Hızır’ı tanıtmayı, böylece çağdaş literatürde adı kısaca ve dolaylı olarak zikredilen bir şahsı ve faaliyetlerini ön plana çıkarmayı amaçlıyorum.

Ağırlıklı olarak kullandığım ilk kaynak grubu İbn Hacer’e ait bazı eserlerin (özellikle *Fethu’l-bârî* ve *Hedyü’s-sârî*), her iki ismin de hayatta oldukları dönemde, yani 852/1449 öncesinde istinsah edilmiş yazma nüshalarıdır. Bu nüshaların derkenarlarındaki haşiyeler, belağ, sema, mukabele kayıtları ve icazetler İbn Hızır hakkında dikkate değer veriler içermektedir. İkinci kaynak grubu ise iki ismin talebesi Şemseddin es-Sehâvî (ö. 902/1497) ve Burhaneddin el-Bikâ’î (ö. 885/1480) gibi âlimlerin kaleme aldıkları biyografi, otobiyografi ve tabakat eserleridir. Bunlar olmasa günümüzdeki matbu literatürde İbn Hızır’ı görmek ve önemini fark etmek neredeyse imkânsız hâle gelirdi.

Bilinçli bir tercihle İbn Hacer’in gölgesinde kalmayı seçen İbn Hızır’ı tanıdıkça, iki âlimin hoca-talebe olarak başlayan münasebetinin süresi, zaman içinde geçtiği merhaleler, bir himaye ilişkisi olması açısından değeri, dönemin diğer âlimlerinin nazarındaki yeri, ikisine karşılıklı fayda sağlaması bakımından anlamı, maddi ve manevi getirileri ve eserlerine yansımaları

1 Memlûkler döneminde ilmî hayata da çeşitli yönleriyle yansıyan himaye sistemi ve işleyişi hakkında daha fazla bilgi için bk. Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge: CUP, 1984), 79-116, 130-142; Jo Van Steenberg, *Order Out of Chaos: Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture, 1341-1382* (Leiden: Brill, 2006), 57 vd.; Nimrod Luz, “Icons of Power and Religious Piety: The Politics of Mamluk Patronage”, *Material Evidence and Narrative Sources*, ed. Daniella Talmon-Heller - Katia Cytryn-Silverman (Leiden: Brill, 2014), 239-266; Jonathan Berkey, *Ortaçağ Kahire’sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 115-186.

2 Mesela bk. Joel Blecher, *Said the Prophet of God: Hadîth Commentary Across a Millennium* (Oakland: University of California Press, 2018), 52-53, 66, 71; a.mlf., “Revision in the Manuscript Age: New Evidence of Early Versions of Ibn Hajar’s *Fath al-bârî*”, *Journal of Near Eastern Studies* 76/1 (2017), 39-51, 41, 44, 46.

gibi hususlar daha iyi anlaşılacaktır. Okuyucu tarafından yeterince tanındığı varsayılarak İbn Hacer'in hayatı hakkında bilgi vermeye gerek duyulmamıştır.

Ana Hatlarıyla İbn Hızır'ın Hayatı

Burhaneddin Ebu İshak İbrahim b. Hızır b. Ahmed el-Osmânî el-Kusûrî 794/1391'de Kahire'de doğdu. İlk eğitimini, İbn Hacer'in evinin yanındaki Mengütimuriyye Medresesi'ne bitişik camide birçok nesle Kuran hocası yapan Şemseddin Muhammed b. Ahmed es-Suûdî'den (ö. 849/1445) aldı.³ Hafızlığını tamamladıktan sonra temel metinleri ezberleyip Zeynüddin el-İrâkî'ye (ö. 806/1404) arz etti. Burhaneddin el-Bîcûrî (ö. 825/1422), Veliyyüddin el-İrâkî (ö. 826/1423), Celaledin el-Bulkînî (ö. 824/1421), Şemseddin el-Birmâvî (ö. 831/1428) gibi hocalardan fıkıh ve hadis, Alaeddin İbnü'l-Muğlî (ö. 828/1424), Alaeddin el-Buhârî (ö. 847/1443) ve Şemseddin el-Bisâtî (ö. 842/1439) gibi âlimlerden usûl-i fıkıh ve kelim okudu. Erken yaşta nahiv ve fıkıh alanlarında büyük mesafe katetti. Arapça bilgisinin çoğunu Cemaeddin el-Karâfî'den öğrendi. Bîcûrî ve Birmâvî'nin en önemli talebesi hâline gelen İbn Hızır, ilerleyen yıllarda Kahire'nin en iyi Arapça, fıkıh, ferâiz ve matematik bilgisine sahip kişilerinden biri oldu.⁴ Öyle ki hocası Kadıkudat Celaledin el-Bulkînî kendi görüşüyle onunki ihtilaf ettiği zaman İbn Hızır'ın görüşlerini tercih ediyordu.⁵

İbn Hacer'in Halkasına Katılması ve Talebeler Arasındaki Konumu

İbn Hızır'ın tahsil hayatındaki en belirleyici hamle İbn Hacer'in halkasına dâhil olmasıdır. On yedi yaş civarında bu halkaya katılmak suretiyle, kırk yıl sürecek verimli bir iş birliğinin ilk adımını atan İbn Hızır, zamanla İbn Hacer'in en yakın talebesi konumuna yükseldi, birçok müellife ait eserleri ve İbn Hacer'in kendi kitaplarını ona okudu. Özellikle hocasının şaheseri sayılan *Fethu'l-bârî*'nin hazırlanışı sürecinde ve sonrasında bu kitap etrafında gerçekleştirilen faaliyetlerde hep başroldeydi. Bu kırk yıllık birliktelik aynı zamanda onu İbn Hacer'in derslerine en uzun süre devam eden talebelere biri, belki birincisi konumuna yükseltti.⁶

3 Şihabeddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-gumr bi ebnâi'l-umr*, thk. Hasan Habeşi (Mısır: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1389/1969), 4/241; Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *İrşâdü'l-gâvî bel is'âdü'l-tâlîbi ve'r-râvî li'l-i'lâm bi tercemeti's-Sehâvî*, thk. Sa'd b. Feçhân ed-Devserî (Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 1435/2014), 108.

4 Burhaneddin İbrahim b. Ömer el-Bikâ'î, *Unvânü'z-zamân bi terâcimi's-ş-şüyüh ve'l-akrân*, thk. Hasan Habeşi (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1430/2009), 2/29-30; Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi li ehlil-karni'l-tâsi* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), 2/180.

5 Bikâ'î, *Unvânü'z-zamân*, 2/30.

6 İbn Hacer'in Cemâliyye el-Müstecidde Medresesi'ndeki hocalık yıllarından itibaren onun yanında olan birçok talebesi, sonraki yıllarda *Fethu'l-bârî*'nin yazımı sürecinde rol almışlardır. Bazı talebeler vefat, başka şehre yerleşme, başka hocanın talebesi olma gibi sebeplerle ekipten erken ayrıldıkları için İbn Hızır bunların çoğundan daha uzun süre İbn Hacer'e talebelik etmiştir. Gerek Cemâliyye'de gerek sonrasında *Fethu'l-bârî*'nin telifinde yahut yayılmasında az ya da çok görev alan bazı talebeler aşağıda vefat tarihlerine göre kronolojik olarak görülebilir. Bunların hayatları hakkında yapılacak ayrıntılı araştırmalar, İbn Hacer'in halkasını ve özellikle *Fethu'l-bârî*'nin hikayesini anlamada çok yardımcı olacaktır: Fahreddin İbn Dirbâs el-Kürdî (ö. 817/1414), Kemaeddin eş-Şümünnî (ö. 821/1418), Tâceddin eş-Şerâbişî (ö. 839/1435), Şemseddin ed-Dabbî (ö. 840/1436), Şihabeddin el-Büsîrî (ö. 840/1436), Ahmed b. Ebu Bekr el-Hasenî (ö. 849/1445'ten sonra), Şemseddin İbn Ebi'l-

Genç İbn Hızır'ın, İbn Hacer halkasında ön plana çıkması şans eseri değil, üstün kabiliyetleri ve çalışkanlığı sayesinde. Talebelik dönemindeki çalışkanlığıyla kazandığı bilgi birikiminin yanı sıra özellikle metin okuma konusundaki becerisi erkenden dikkat çekmişti. Zamanla Kahire'nin en meşhur metin okuyucusu (*kârî*) hâline geldi. Hadis ve fıkıh derslerinin düzenli biçimde işleyişinde ve sürdürülmesinde neredeyse meclisin esas sahibi olan hoca kadar önemli rol oynayan okuyuculuk denince akla gelen ilk isim daima oydu. Farklı âlimlerin yahut müstensihlerin kaleminden çıkmış nüshaları (yani her türlü metni) daha önce hiç incelemese dahi büyük bir süratle ve doğru okuma bakımından döneminin en iyisiydi. Yıllarca süren okuyuculuk tecrübesi boyunca, bu alanın uzmanları tarafından tek bir hatası yakalanamamıştır.⁷ Sehâvî (ö. 902/1497), İbn Hacer'in kendi hattıyla yazdığı bir eserin müsveddelerini medrese duvarına asılı bir kandil ışığı altında İbn Hızır'ın hatasız biçimde okuduğuna şahit olmuştur⁸ ki İbn Hacer'in değil müsveddeleri, temize çektiği eserlerindeki yazısını dahi okumanın zorluğu düşünüldüğünde bunun ne büyük maharet olduğu daha iyi anlaşılır. Bu yönüyle sadece İbn Hacer'den değil, herkesten büyük takdir görürdü, öyle ki bütün vaktini kârilik yapmak ve metinlerin doğru okunması konusunda insanlara yardımcı olmak için ayırsa gelecek taleplerden dolayı başka bir şey yapmaya fırsat bulamayacağı söylenmiştir.⁹ Bundan dolayı ilk tahsil yıllarında katıldığı dersler dâhil çeşitli hocaların meclislerinde okuyuculuk çoğu zaman ona düşerdi.¹⁰ Bu şöhret ümeranın meclislerinde de ona yer açılmasını sağlıyordu. Her yıl Ramazan ayında sultanın huzurunda yapılan, bütün ileri gelen ümeranın ve ulemanın katıldığı, sarayın alt bahçesindeki yüzlerce talebe tarafından da heyecanla takip edilen, dönemin en şâşaalı hadis meclislerinden olan *Sahîh-i Buhârî* hatimlerinde okuyucu İbn Hızır'dı.¹¹

Bütün şöhretine rağmen İbn Hızır yıllar ilerledikçe okuyuculuk maharetini çoğunlukla İbn Hacer'in meclislerinde sergiler oldu ve bu meclisin baş okuyucusu mertebesine erişti.¹²

Hayât İbnü'l-Mısri (ö. 850/1446'dan sonra), Muhammed b. Muhammed el-Bekrî (ö. 851/1448), İbn Hızır (ö. 852/1448), Zeynüddin Rıdvan el-Ukbi (ö. 852/1449), Celaleddin İbnü'l-Vecizî el-Mahallî (ö. 852/1449), Ali b. Salim el-Mârdinî (ö. 852/1449), Şemseddin Muhammed b. Kasım el-Maksemî (ö. 852/1449'dan sonra), İbn Hassân (ö. 855/1451), Şemseddin İbnü's-Şeyh el-Mahbezi (ö. 856/1452), Abdülganî el-Bahâî (ö. 858/1454), Abdüsselam b. Ahmed el-Kaylevî (ö. 859/1454), Şaban b. Muhammed b. Hacer (ö. 859/1454), Zeynüddin Abdülganî b. Muhammed el-Kimenî (ö. 867/1462), Nasıruddin el-Makrizî (ö. 867/1463), Bahaeddin Ebu'l-Hayât İbnü'l-Mısri (ö. 870/1466), Celaleddin Abdurrahman b. Ahmed el-Kummusî (ö. 875/1470), Bahaeddin İbn Haremî (ö. 875/1470), Şemseddin el-Lahmî (ö. 876/1472), İbn Kamer el-Hüseynî (ö. 876/1471), Abdülaziz es-Sinbâtî (ö. 879/1474), Nureddin Ali b. Ahmed el-Menûfi (ö. 889/1484), Bahaeddin el-Meşhedî (ö. 889/1484), Şemseddin el-Gamrî (ö. ?). bk. Sehâvî, *el-Cevâhir ve 'd-dürer fi tercemeti Şeyhilislam İbn Hacer*, thk. Hamid Abdülmecid - Taha Zeynî (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1406/1986), 2/705 vd. Ayrıca bk. Sehâvî, *İrşâdü'l-gâvî*, 112, 321, 553.

7 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/45.

8 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/45.

9 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/45.

10 Örnekler için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/44, 2/229, 6/36, 7/31, 84, 9/154; a.m.f., *el-Cevâhir ve 'd-dürer*, 3/1043.

11 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/46. İbn Hızır'ın okuyuculuktaki şöhreti rüyalara konu olacak kadar yaygındı. Bir örnek için bk. Bikâ'î, *Unvânü'z-zamân*, 1/169.

12 Sehâvî, *el-Cevâhir ve 'd-dürer*, 3/1051.

Başlıca hadis kitaplarının tamamını İbn Hacer'e okuduğundan¹³ birçok talebe bu kitapları onun kıraatıyla İbn Hacer'den aldı. Ayrıca İbn Hacer'in imla derslerinin önde gelen müstemlileri arasında yer alıyordu ki bu da ancak ileri gelen talebelerin erişebileceği bir mertebeydi. İbn Hacer'in derslerinde baş müstemlî Rıdvan el-Ukbî'nin (ö. 852/1449) bulunmadığı günlerde yerine İbn Hızır bakıyordu.¹⁴

İbn Hızır'ın metin kıraatinde öne çıkışını Arapça bilgisi ve hat sahasındaki uzmanlığından kaynaklanan bir okuyuculuk gibi anlamak onu sıradanlaştırmak anlamına gelir. Aksine kendisi son derece donanımlı bir âlimdi. Arapçanın yanı sıra fıkıh, usûl-i fıkıh, ferâiz gibi alanlarda dönemin birçok meşhur âlimiyle kıyaslanır ve onlardan üstün sayılırdı.¹⁵ İbn Hacer de talebeleri içinde en çok onu önemserdi.¹⁶ Böylece İbn Hacer halkasının kıdemli üyelerinden biri hâline gelen¹⁷ İbn Hızır, birçok genç talebe tarafından bu çevrede hocadan sonraki en yetkili kişi sayılıyor, ona ulaşan yolda bir durak vazifesi görüyordu. İbn Hacer'in yaşça küçük talebelerinin en meşhurlarından olan Sehâvî, İbn Hacer'den sonra en fazla İbn Hızır'dan istifade etmiştir. Zira İbn Hacer'in kitaplarını okumak için önce İbn Hızır'a gelir, yeterince hazırlık yaptığına kanaat getirdikten sonra İbn Hacer'e giderdi. Bunu kendisine tavsiye eden bizzat İbn Hacer'di, yani genç talebelerin İbn Hızır hakkındaki telakkileri mesnetsiz değildi. Aynı zamanda İbn Hacer'in kapı komşusu olan Sehâvî, diğer talebelerin olmadığı vakitlerde İbn Hacer'den hususi ders almak maksadıyla Mengütümuriyye Medresesi'ne gelir, hocasını bulamazsa yine burada ona vekâleten görev yapan İbn Hızır'dan ders alırdı.¹⁸ Sehâvî, İbn Hacer'in akşam yemeklerinden sonra ağırlıklı olarak şehirdeki misafir talebelere oluşan gruplarla yaptığı derslere katıldığı zaman çoğunlukla İbn Hızır'ı orada görüyordu.¹⁹ Bu örneklerin gösterdiği üzere İbn Hızır neredeyse her zaman İbn Hacer'in yanındaydı. Bu durum Sehâvî'nin ilk gençlik yıllarında birçok metni İbn Hızır'dan okumasını sağlamıştır.²⁰ Dolayısıyla İbn Hızır da Sehâvî'nin İbn Hacer gibi bir hocasıdır. Aynı halkanın biri kıdemli, diğeri genç iki mensubu arasındaki bu yakın ilişki, bir hocanın gözetiminde uzun yıllar faaliyetini sürdüren bir halkanın farklı tabakalardan mensupları arasındaki bilgi aktarımının sağlıklı biçimde işleyişini gösteren güzel bir örnektir ve uzun süre devam etmiştir. Sehâvî'nin yetişmesinde büyük emek harcayan İbn Hızır, tanıştıklarında küçük bir çocuk olan bu gayretli talebesi ve arkadaşındaki cevheri ve ilim merakını hemen fark etmiş, onun hakkında “Temyiz yaşındayken ulaşılabilir en yüksek mertebeye erişen, gayretli, maharetli, terbiyeli, babasının gözünün nuru, aziz kardeşim” diye not düşmüştür.²¹

13 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/46.

14 Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2/582-583.

15 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/44.

16 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/46; a.mlf., *Vecîzü'l-kelem fi'z-zeyl alâ Düveli'l-İslâm*, thk. Beşşar Avvad Maruf vd., (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1416/1995), 2/623.

17 Bikâ'î, *Unvânü'z-zamân*, 2/30.

18 Sehâvî, *İrşâdü'l-gâvî*, 1037. İbn Hacer evlendikten sonra, hanımının dedeleri tarafından yaptırılmış olan bu medreseye bağlı eve yerleşmiştir. bk. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 1/49.

19 Sehâvî, *İrşâdü'l-gâvî*, 112.

20 Bir örnek için bk. Sehâvî, *İrşâdü'l-gâvî*, 89.

21 Sehâvî, *İrşâdü'l-gâvî*, 233.

İbn Hızır'ın kâtipliği de okuyuculuğundan aşağı kalmazdı. Süratli ve hatasız yazma konusunda döneminin en iyilerinden sayılan İbn Hızır hem kendisi hem başkaları için hocasına ait birçok eseri istinsah etmiştir.²² Diğer âlimlerin eserlerini de istinsah ediyordu. Sehâvî'nin belirttiğine göre nüshalarını çıkardığı kitapların haşiyelerine, herhangi bir kaynağa müracaat etmeye gerek duymaksızın çok güzel, okunaklı ve anlaşılır notlar almasıyla meşhurdu.²³ Metinleri çok iyi tanınması büyük ihtimalle bunda etkili olmuştur. Mesela o dönemde çok okunan Kemaleddin Ahmed b. Ömer en-Neşâî'nin (ö. 757/1356) Şâfiî fikhına dair *Câmi'u'l-muhtasarât*'ını en iyi bilen kişi olarak tanınıyordu.²⁴ Ebu İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *et-Tenbîh*'i, Mâverdi'nin (ö. 450/1058) *el-Hâvî*'si ve Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc*'ı gibi Şâfiîler arasında çok rağbet gören fıkıh metinlerini kendisinden okumak maksadıyla talebeler ona uzun süre mülazemet ediyorlardı.²⁵

Çağdaşlarının kusurlarını çoğu zaman sert bir dille eleştiren Sehâvî tarafından tek kusurlu yönü olarak aşırı kiloları gösterilen ve bu sebeple nazikçe eleştirilen İbn Hızır, sürekli metin istinsahı yahut kıraatiyle uğraşan, yani ince kitap tozuna maruz kalanlarda görülmesi şaşırtıcı olmayan bazı rahatsızlıklardan muzdaripti. Kronik nezlesi (ve muhtemelen sinüziti yahut alerjisi) meşhurdu. Kendisi bunu ilk hacca gittiğinde Kızıldeniz yakınlarında bulunan, Mekke'ye 186 km uzaklıktaki Râbiğ'den itibaren ihrama girdiği için üşütmesine bağlamaktadır. Sebep ne olursa olsun metinlerle çok haşır neşir olduğu için sürekli burnu akıyor, bundan dolayı ilaç kullanıyor, sarıgını ve taylasanını başından nadiren çıkarıyordu.²⁶

İbn Hızır bütün üstün vasıflarına rağmen, o dönemde kendisi çapında bir âlimin erişebileceği makam ve mansıplara kıyasla çok az yerde görev almıştır. İstese kendisi için rahatça müderrislik kadroları bulabilecek durumda olmasına rağmen az görev almasının başlıca sebebi, büyük bir adanmışlıkla İbn Hacer'in hizmetinde bulunmasıdır.²⁷ Sayısı zaten az olan görevlerinin bir kısmı yine İbn Hacer'le alakalıdır. İbn Hacer'in evinin yanındaki Mengütimuriyye'de fıkıh ve hadis müderrisliği ile idarecilik, Harrûbiyye'de fıkıh müderrisliği, Saruca Camii'nde nazırlık ve Baybarsiyye Hankâhı'nda hadis müderrisliği onun görev aldığı kadrolardır.²⁸ Bunlardan Mengütimuriyye ile Baybarsiyye Hankâhı'ndaki hadis müderrisliği İbn Hacer'e vekâleten yürüttüğü vazifelerdir.²⁹ Harrûbiyye'deki fıkıh kürsüsü Muhibbüddin İbn Ebi'l-Hasan el-

22 Celaledin el-Bulkînî, İbn Hacer'e ait eserlerin nüshalarını çıkarması için İbn Hızır'dan talepte bulunmuştur. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/44.

23 Örnekler için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/46, 101, 2/49.

24 İbn Hızır kendisine şöhret kazandıran eserlerden olan *Câmiu'l-muhtasarât* bilgisini en başta adı zikredilen hocaları arasındaki Bicûrî'ye borçludur, zira bu kitabı onunla çok detaylı biçimde okumuştur. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/19.

25 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/66.

26 Bikâ'î, *Unvânü'z-zamân*, 2/30; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/45; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk fi zeyli's-Sülûk* (Bulak/Mısır: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1315/1897), 223.

27 Sehâvî'nin buna benzer bir değerlendirmesi için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/45.

28 bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/47; a.mlf., *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2/591, 597-598.

29 İbn Hızır'ın Mengütimuriyye'deki hadis müderrisliğini de İbn Hacer'e vekâleten yaptığını zanneden Sehâvî, onun vefatından sonra bu vazifeye kendisini vekil ataması için İbn Hacer'e müracaat etmiştir. Ancak İbn Hacer burada sadece fıkıh kadrosunun kendisinde olduğunu, hadis kadrosunun ise başkasına ait olduğunu gerekçe göstererek Sehâvî'ye olumlu cevap verememiştir. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/47, 8/41; a.mlf. *İrşâdü'l-gâvî*,

Bekrî'ye (ö. 843/1440), Mengütimuriyye'deki fıkıh müderrisliği Şemseddin et-Tantedâi'ye (ö. 852/1449) vekâleten aldığı görevlerdir. Dolayısıyla onun kendi adına üstlendiği tek vazife Saruca Camii'nde nazırlıktır. İdari vazifeleri bir yana, vekâleten de olsa dört müderrislik görevi alması bugünden bakıldığında çok gibi görülebilirse de onun vasıfları ve dönemin şartları dikkate alındığında bu sayı önemsizdir.

İbn Hızır'ın adanmışlığı İbn Hacer'in akrabaları tarafından gıpta ile izlenmiş, onlar da İbn Hızır'dan istifade etmek istemişlerdir. İbn Hacer'in konumu sebebiyle İbn Hızır'a çeşitli faydalar sağlayan bu bağlılık, hocasının görevlerini terk ettiği yaşlılık dönemlerinde baskılara maruz kalmasına yol açmıştır.³⁰ Özellikle vefatına yakın bir zamanda, İbn Hacer'in yerine Mısır Şâfiî başkadısı olan Alemüddin el-Bulkîni ile Saruca Camii'nin nazırlığı konusunda yaşadığı anlaşmazlık sonucunda büyük sıkıntıya düşüp hastalanmış ve bir daha toparlanamamıştır.³¹ Nihayet hocası İbn Hacer'den birkaç ay önce 15 Muharrem 852'de bağırsak kanseri olması muhtemel bir rahatsızlık sebebiyle vefat etmiş, ertesi gün Cevşen Türbesi'ne defnedilmiştir.³² Aynı yılın sonunda vefat edecek olan İbn Hacer bu müstesna talebesini ve dostunu neredeyse kırk yıldır tanıdığını, yanında olsa da olmasa da kendisinden çok istifade ettiğini ve varlığından mutluluk duyduğunu söylemekte, onu imam, âlim, allâme gibi standart vasıflarla andıktan sonra özellikle “muîn: yardımcı”, “müfîdü't-tâlibîn: talebelerin müfidi/(hocanın) yardımcı”, “cemâlü'l-müderrişîn: müderrislerin süsü” gibi ifadelerle övmektedir.³³ Vefatına tarih düşerken yazdığı notta ise İbn Hızır'ı kendi emsallerinin içinde ahlak, anlayış ve tasavvur bakımından en iyi örnek, ilim öğrenmek yahut öğretmek dışında insanlarla gereksiz münasebete girmeyen, muhtaç durumda olmasına rağmen makam mevki sahipleriyle alaka kurmayan, gani gönüllü, akrabalarına ve yabancılara elinden geldiğince yardım eden, sıkıntılara sabırla katlanan biri olarak anlatmaktadır.³⁴

Kendisinden sonraya erkek çocuğu kalmayan³⁵ İbn Hızır'ın bir kızı vardır. Damadı Mecdüddin İsmail b. Ahmed el-Kâhîrî (ö. 878/1473) İbn Hacer'in derslerine devam edenlerdendir.³⁶

241, 553. İbn Hızır'dan sonra Baybarsiyye'deki hadis müderrisliğine İbn Hacer'in bir başka önemli talebesi İbn Hassân yine İbn Hacer'e vekâleten getirilmiştir. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 9/153.

30 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/46.

31 Ayrıntılar için bk. Sehâvî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 177-178.

32 Bikâ'î, *Unvânü'z-zamân*, 2/30-31; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/43-47; a.mlf., *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2/705; a.mlf., *Vecîzü'l-kelem*, 2/623. Ayrıca bk. Blecher, “Revision in the Manuscript Age”, 41-42.

33 Sehâvî bu övgülerin *Fethu'l-bârî*'de yer aldığını söyler. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/46. Bugünkü *Fethu'l-bârî* neşirlerinde de görüldüğü üzere, bu ifadeler İbn Hızır'a ait nüsha üzerine İbn Hacer tarafından hem nüshayı onaylayıp icazet vermek hem talebesini övmek maksadıyla yazılmış ve birçok talebe tarafından aktarılmıştır. bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 321), 316b; a.mlf., *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 90), 518 (1031); a.mlf., *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Rodos: Hafız Ahmet Ağa, 120), 293b-294a. Benzer övgü ifadeleri İbn Hızır'ın *Hedyü's-sârî* nüshasının sonunda İbn Hacer'in hattıyla yazılı icazette de yer alır. bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetü şerhi'l-Buhârî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide, 55), 329a.

34 Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2/705; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/46. Benzer tavsifler Bikâ'î'de de görülebilir. bk. *Unvânü'z-zamân*, 2/30.

35 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/47.

36 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 2/290.

İbn Hızır belki de kendisine birçok meşguliyet yükleyen seçiminin bir sonucu olarak neredeyse hiç eser telif etmemiştir. Adı bilinen tek eseri *el-Muhattü'l-Kemâl hüve'l-muhti* adlı bir reddiye olup, İbnü'l-İmâd el-Akfehî'si'nin (ö. 808/1405) Kemaleddin ed-Demîrî (ö. 808/1405) hakkında kaleme aldığı bir tenkide cevaben yazılmıştır.³⁷ Burhaneddin es-Sûbînî'ye (ö. 858/1454) ait *Mesâil yünsebü fihâ ile's-sâkiti kavlün* adlı risale üzerine yazdığı, adı bilinmeyen bir reddiyesi daha vardır.³⁸ Sûbînî'nin risalesinden kendisine bir nüsha çıkaran Sehâvî, İbn Hızır'ın bu nüsha üzerinde birçok yere çeşitli tenkitlerini yazdığını söylemektedir.³⁹ Zerkeşi'nin *Habâya 'z-zevâyâ'sı* ve Neşâî'nin *Câmi 'u'l-muhtasarât'ı* üzerine haşiyeler yazdığı da zikredilmiştir.⁴⁰ İbn Hızır'a hadis ilmine dair bir mukaddime de nispet edilmektedir. Ondan bu mukaddimeyi imla yoluyla alan Sehâvî, hocasının birçok talebesine okuttuğu bu eserin kendisine ait olabileceğini söyler.⁴¹ İbn Hızır'ın bu hâli, ister telifle arası hoş olmadığı için ister başka sebeple eser yazmayıp da perde arkasına çekilmeyi tercih eden bir âlimin –ayrıntısı aşağıda açıklanacağı üzere- bir ilmin tarihinde ne kadar önemli rol oynayabileceğinin güzel bir örneğidir.

İbn Hızır derslerde İbn Hacer'in yardımcısı konumunda bulunduğundan birçok talebenin yetişmesinde doğrudan veya dolaylı katkı sahibi olmuştur. Özellikle İbn Hacer'in genç nesilden talebeleri onun da eğitiminden geçmiştir. Sehâvî bunların en tanınmış olup Bahaeddin İbn Akîl'in (ö. 769/1367) *Şerhu Elfıyyeti İbn Mâlik*'ini, hadis ilmine dair yukarıda bahsedilen mukaddimeyi, fıkıh alanındaki neredeyse bütün eserleri, İbn Hacer'in eserlerini, çeşitli hadis kitaplarını İbn Hızır'dan okumuştur. Burhaneddin el-Bîcûrî'nin torunu Ahmed b. Muhammed el-Bîcûrî'ye de fıkıh ve Arapça alanlarında birçok metni İbn Hızır okutmuştur.⁴² Şihabeddin Ahmed b. Esed, Alaeddin el-Bulkînî, Bedreddin Hasan b. Ali el-Feyyûmî ve Süleyman b. Ömer el-Hûfî de ondan ders almıştır.⁴³

İbn Hacer'e Mülazemetinin Süresi

İbn Hızır kırk yıl boyunca, Hicaz'daki mücaveret dönemleri gibi zorunluluklar dışında İbn Hacer'den ayrılmadığı için, onun bütün talebeleri içinde kendisine en fazla mülazemet edenler arasında yer alır.⁴⁴ Mücaveretleri çok sürmediğinden İbn Hızır'ın hocasına mülazemeti dikkate değer bir kesintiye uğramamıştır. İbn Hızır'ın hayatı hakkındaki başlıca kaynak olan Sehâvî ve Bikâ'î onun herhangi bir rihlesinden bahsetmezler. Mâlik b. Enes'in kendisi için

37 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/49.

38 Bikâ'î, *Unvânü 'z-zamân*, 2/59; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/101; Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Nazmü'l-ıkyân fî a'yânü'l-a'yân*, thk. Philip K. Hitti (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.) 23. İlginç biçimde, İbn Hızır'ın hayatı hakkında bilgi veren Süyûtî, İbn Hızır ile İbn Hacer'in ilişkisine hiç temas etmemiştir. bk. *Nazmü'l-ıkyân*, 15-16.

39 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/101.

40 Sehâvî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 224.

41 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/45.

42 Bikâ'î, *Unvânü 'z-zamân*, 2/31; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/45, 2/65-66.

43 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/45, 3/111; a.mlf., *et-Tibru'l-mesbûk*, 223.

44 bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/46-47.

gerekli bütün ilmi Medine'deki hocalarda bulmasına binaen şehirden ayrılmayışı gibi İbn Hızır da herhâlde kendi Medine'sini İbn Hacer'de bulmuştu. Dolu dolu geçen bu birlikteliğin muhtemelen ikinci yarısında, yani Schâvî'nin İbn Hızır'ı ilk tanıdığı dönemlerde (830'ların ikinci yarısı) o artık İbn Hacer'in başlıca yardımcısı, en sevdiği ve bütün emsallerinden üstün saydığı talebesiydi. Öyle ki İbn Hızır âdetâ İbn Hacer ailesinin bir ferdi olmuş, ailenin diğer fertleri de onu kendilerine çok yakın görmüşlerdir. İbn Hacer'in kızı Fatma ile onun arasında yıllarca sürdürülen bir ilmî faaliyet ve buna bağlı olarak yardımlaşma söz konusuydu. Her yıl Recep ve Şaban aylarında Fatma'nın evinde ve onun huzurunda İbn Hızır *Sahîh-i Buhârî*'yi okur, hatim bitince ev sahibesi büyük bir tören düzenleyip envaiçeşit yemekle talebeleri onurlandırır. Ramazan girmeden bir gün önce tertip edilen ve İbn Hacer'in de muhakkak katıldığı bu tören büyüklü küçüklü bütün talebeler tarafından dört gözle beklenirdi.⁴⁵ Bu aynı zamanda saraydaki *Sahîh-i Buhârî* hatminin bir provası gibi olurdu, zira ertesi gün saraydaki hatim başlardı.⁴⁶

İbn Hacer'in diğer talebeleriyle de uzun süreli birliktelikleri olmuştur, ancak hiçbirini İbn Hızır'la olan kadar yoğun ve verimli değildir. Genç ve kabiliyetli bir okuyucu olarak katıldığı mecliste, kendisinden yaşlı ve tanınmış öğrencilerin arasından sıyrılıp zamanla âdetâ hocasının gölgesine dönüşen İbn Hızır'ın İbn Hacer'e verdiği katkılar sayesinde İslami ilimler tarihinin en büyük eserlerinden biri kaleme alınmıştır. Yani burada karşılıklı bir fayda söz konusudur ve kazanan sadece İbn Hızır değil, aynı zamanda İbn Hacer'dir.

Karşılıklı Yardım ve Fayda Sağlaması Bakımından İbn Hacer'in İbn Hızır'ı Himayesi

Talebenin hocadan istifadesi her zaman beklenen bir sonuçtur. Dolayısıyla yukarıda resmedilen manzara okuyucuda daha çok İbn Hızır'ın İbn Hacer'den istifade ettiği intibamı uyandırmış olabilir. Ne var ki bu örnekte kimin kimden daha fazla istifade ettiği hususu tartışmaya açıktır. Zira İbn Hacer'in himayesi sayesinde İbn Hızır bazı makamlara niyabeten de olsa atanmış, ancak onun yanında kalmayı tercih ettiği için, rahatlıkla ulaşabileceği diğer makamlardan vazgeçmiş, bu sebeple maddi getirisi az bir hayata razı olmuştur. Dönemin en büyük âliminin başlıca talebesi olma şerefine ermiş ve büyük bir itibar kazanmış olsa da İbn Hacer'in ondan elde ettiği faydanın bunlardan daha büyük olduğu iddia edilebilir. Şöyle ki:

İbn Hacer hayatı boyunca çok meşgul bir âlimdi. Onun meşguliyetleri idari vazifeler, ilmî vazifeler ve eser telifi şeklinde başlıca üç grupta toplanabilir. Kadılıkudatlık, Daruladl müftülüğü, Baybarsiyye Hankâhı şeyhliği, Mahmudiyye Kütüphanesi'nde hâzin-i kütüplük, çeşitli vakıflarda nazırlık gibi idari vazifeleri yıllarca sürdü. İlmî vazifelerinin en önemli

45 Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 3/1211.

46 İbn Hızır vefat ettikten birkaç ay sonra bu ders evde değil Mengütimuriyye Medresesi'nde yapılmıştır. Aynı yılın sonunda vefat edecek olan İbn Hacer'in son defa katıldığı derste metni torunu Cemaleddin Yusuf b. Şahin el-Kerekî okumuştur. O yılın Ramazan ayındaki diğer derslerde ise müteveffâ İbn Hızır'ın yerine Burhaneddin el-Bikâ'î okuyuculuk yapmıştır. bk. Sehâvî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 216-217.

kolunu onlarca medrese, cami ve darulhadiste fıkıh ve hadis müderrislikleri teşkil ediyordu. İkinci büyük ilmi meşguliyeti 1150 hafta devam ettirdiği imla dersleriydi. Ramazan ayında sarayda her gün yapılan hadis derslerini de yıllarca o idare etti. Telif ise ömrü boyunca hiç ihmal etmediği bir uğraş alanıydı ve sonuçta büyüklü küçüklü yaklaşık 300 eser yazdı. Üstelik bu meşguliyet ve vazifelerin önemli bir kısmını eş zamanlı olarak yürütüyordu. Bu manzaraya bakan herkes böylesine farklı türden ve yorucu faaliyetleri üzerine alan bir kişi nasıl oldu da bunların altından başarıyla kalkabildi diye düşünebilir. Bu sorunun cevabı, Memlûk ilmi-idari sisteminin işleyişinde kritik bir rol oynayan niyabet/vekâlet sisteminin İbn Hacer tarafından mükemmel biçimde tatbik edilmişinde bulunabilir. Zira kendisi bu vazifeleri her zaman bizzat değil, naipleri ve vekilleri yardımıyla yürütüyordu. Önemli olan, işleri sorunsuzca yürütecek doğru yardımcıları bulmaktı ve büyük bir organizatör ve teşkilatçı olan İbn Hacer bu konuda çok şanslıydı, çünkü İbn Hızır biçilmiş kaftandı. İbn Hızır onun çeşitli vazifelerinde istihdam ettiği birçok yardımcısı içinde belki de en iyisiydi. Bu meseleyi biraz daha aydınlatmak için yukarıda sayılan vazifelerde İbn Hızır'ın İbn Hacer adına neler yaptığına göz atmak gerekir:

İbn Hacer'in kadilkudatlıktaki başlıca sorumluluğu Mısır'ın tamamındaki hukuk düzeninin işleyişini takip etmek ve bütün mezheplerin büyüklü küçüklü kadı atamalarını gerçekleştirmekti. İbn Hızır burada devreye giriyor ve kadı adayları hakkındaki uygunluk araştırmasını yapıyordu.⁴⁷ Böylece atamalar sebebiyle çıkması muhtemel ihtilaflar büyük oranda önleniyor, İbn Hacer'in gereksiz tartışmalara mesai ayırmasına lüzum kalmıyordu. Benzer şekilde İbn Hacer Daruladl'de müftülük yaptığı dönemde kendisine yöneltilen fetva taleplerini, çözümlenmesi gereken miras meselelerini yahut hukuki ihtilaflarda araştırmayı İbn Hızır'a havale ediyor, ondan gelen cevapları muhataplarına iletiyordu.⁴⁸ Bu sayede Daruladl müftüsü için ayrıntı sayılabilecek meşguliyetler onun gündemine girmemiş oluyordu. İbn Hacer'in ilmi vazifelerinde de en büyük yardımcılarından birisi İbn Hızır'dı. Zira İbn Hacer'in müderris olarak görevlendirildiği bazı medreselerde (Mengütimuriyye ile Baybarsiyye Hankâhî'ndeki hadis müderrisliği) naibi sıfatıyla İbn Hızır ders veriyordu. Ayrıca İbn Hacer'in birçok dersinde okuyucu olarak görev yapıyor, derslerini çoğunlukla kıraat yöntemiyle yapan hocanın omuzlarındaki yükü büyük oranda hafifletiyordu. Tarihteki kötü okuyucuların dersleri nasıl ifsat ettiğini bilen İbn Hacer, dönemin en iyi okuyucusu olan İbn Hızır'a gözü kapalı güveniyordu. İbn Hacer'in en önemli ilmi faaliyetlerinden olan imla derslerinde de İbn Hızır müstemlîlik yapıyordu. Dersin başında metni/soruyu hocaya arz ederek oturumu başlatmak, hocanın söylediklerini duyamayanlara iletmek, yazdırdığı metni kayda geçirip diğer talebelere dağıtmak gibi rolleri üstleniyordu. Derslerin işlenişine dair esas yardımı ise imla meclisinin öncesinde yaptığı çalışmalardı. Bir zamanlar İbn Hacer'in kendi hocası Irâkî için yaptığı gibi, derste bütün ayrıntılarıyla ele alınacak olan hadisler üzerinde meclise gelmeden önce hoca adına yoğun bir hazırlık yapıyordu. İbn Hızır hocasının eğitim öğretim faaliyetlerinde bir tür organizatör olarak da çalışıyordu, çünkü

47 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/47.

48 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/47.

İbn Hacer'in derslerine katılmak için şehre gelen yabancı öğrenciler hocayla bağlantılarını İbn Hızır vasıtasıyla kuruyorlar, ihtiyaçlarını bu sayede yukarıya iletiyorlardı.⁴⁹ İbn Hacer'in yerli yabancı bütün talebelerine verdiği yıllık yardımlar İbn Hızır'ın nezaretinde titizlikle dağıtılıyordu.⁵⁰ Onun katkıları sayesinde İbn Hacer'in dersleri yıllar boyunca düzenli biçimde yürütülebilmiştir. İbn Hacer'in üçüncü önemli meşguliyet alanı olan kitap telifinde ise İbn Hızır onun sağ koluydu. O gerek kendisi gerek başkaları adına hocanın bütün kitaplarını istinsah ediyor, bazı kitaplarının yazım sürecinde ilk metinleri o ve arkadaşları hazırlıyordu. İbn Hacer ise son oturumda bunları İbn Hızır'ın kendinden sonraki en kıdemli üye olduğu mecliste tartışmaya açıyor, üzerinde çalışmakta oldukları esere son şeklini birlikte veriyorlardı.⁵¹ Eserin tamamlanmasından sonra İbn Hızır derslerde onu hocaya arz ediyor, ortaya çıkan yeni bilgiler onun nüshasına giriliyor ve bu nüsha üzerinden talebelere dağıtılıyordu. Bütün bunlar ve sayamadığımız nice unsur dikkate alındığında faydalanma sürecinin bu örnekte tersine döndüğünü ve hoca olduğu hâlde İbn Hacer'in bu ilişkiden talebesine kıyasla çok daha kârlı çıktığını söylemek mümkündür.

İbn Hacer'in Eserlerinin Telifindeki Rolü

İbn Hızır'ın hocasının eserlerine yaptığı katkı, onun adına gerçekleştirdikleri arasında somut sonuçlarıyla günümüze kalan ve etkisi hâlâ görülebilen en önemli faaliyetidir. Onun İbn Hacer adına idari vazifelerde üstlendiği naiplikler, medreselerde hocası adına verdiği dersler türünden katkılar daha çok kendi dönemlerini ilgilendirirken ikisinin dâhil olduğu çevrenin emeğiyle üretilen eserlerde İbn Hızır'ın katkısı bugün hâlâ müşahede edilebilen önemli bir meseledir. İbn Hacer'in birçok eserinde onun doğrudan yahut dolaylı emeği bulunmakla birlikte özellikle *Fethu'l-bârî* ve mukaddimesi *Hedyü's-sârî*'deki katkısı son derece önemlidir.

Fethu'l-bârî

Bilindiği gibi *Fethu'l-bârî* İslami ilimler tarihindeki en başarılı ekip çalışması örneklerinden biridir.⁵² Tamamlanması otuz yıl kadar süren bu eserin ortaya çıkışı sürecinde İbn Hacer'in birçok öğrencisi yazım ekibinde görev almış ve çeşitli seviyelerde katkılarda bulunmuşlardır. Uzun yıllara yayılan her ortak faaliyette olduğu gibi bu ekipte de zaman içinde çeşitli dönüşümler, katılımlar yahut ayrılmalar yaşanmıştır. Ekip üyelerinden kimisi sürecin bir parçasında bulunabilmiş, kimisinin katılımı uzun süreli olmasına rağmen katkısı belirli alanlarla sınırlı

49 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 2/279; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 3/1013.

50 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/47; a.mlf., *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 3/1007.

51 Bu durum sadece *Fethu'l-bârî*'ye mahsus değildir. İbn Hacer, kendi eserleri içinde en çok sevdiklerinin bir tür ekip çalışmasıyla ortaya çıkarılan kitapları olduğunu söyler ki bu ekiplerde bulunması muhtemel ilk isim şüphesiz İbn Hızır'dır. bk. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2/659.

52 Daha önce şu eserlerde kısaca temas edilmiş olan bu meselenin detaylarını ihtiva eden bir çalışmamız yakında neşredilecektir: Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 155; Blecher, *Said the Prophet of God*, 52-54, 65-79; Halit Özkan vd., "Buhari'nin el-Câmîu's-sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 228-231.

kalmıştır. İbn Hızır ise esere bütün aşamalarında (bilgi toplama, bunları düzenleme, tartışıp düzenli bir metin hâline getirdikten sonra temize çekme, temize çekilmiş metni hocaya okuma, hocanın son notlarını eklemek suretiyle nihai metni oluşturma, başkalarına aktarma ve şahsi nüsha çıkarma) katkı sağlamış başlıca talebe olduğu gibi, sürecin tamamında ekte yer alan nadir isimlerdendir. İbn Hızır'ın şerh yazılmaya başlamadan önce hocasını tanıdığı kesindir. İbn Hacer'in şahitliğiyle, hicri 852 itibarıyla kırk yıldır birlikte olduklarına göre *Fethu'l-bârî*'nin telifinin başladığı 813'ten bir veya iki yıl öncesinde tanışmış olmaları gerekir.

İbn Hızır'ın *Fethu'l-bârî*'ye katkısı birkaç yönden önem arz eder. Şerhin ilk yıllarında, ekip tarafından hazırlanan müsveddeler hocanın gözetiminde tartışılmak suretiyle son şeklini alıp temize çekildikten sonra talebelere imla yöntemiyle aktarılmış ve İbn Hızır bu süreçte önemli rol oynamıştır. Kendisi eserin müsveddeleri üzerine muhteva tartışmasının yapıldığı grubun bir üyesi olarak bulunmuş ve *Fethu'l-bârî*'nin ilk kısımlarını imla suretinde almıştır. İmla aşaması sona erip de kıraat-arz yöntemiyle eserin yayılması yöntemi benimsendikten sonra ise başrolde. Zira bütün hazırlık sürecine şahitlik ettiği bu eserin aynı zamanda en önemli okuyucusudur. İbn Hacer'in bildirdiğine göre İbn Hızır'ın *Fethu'l-bârî*'yi okuyuşunun ilk dörtte birlik kısmı imla, geri kalan kısmı ise "arz ve tahrir" suretinde, yani kendisine okunarak ve detaylı biçimde üzerinde konuşularak yapılmıştır.⁵³ Onun bu yönünü takdir eden Sehâvî'ye göre *Fethu'l-bârî*'yi "derinlemesine inceleme (*tahkik*), ayrıntılı araştırma (*fahs*) ve tekrar tekrar gözden geçirme (*müracaat*) yöntemiyle okuyan tek kişi" İbn Hızır'dır.⁵⁴ Ekibin diğer üyeleri bu mertebeye ancak kısmen erişebilmişlerdir.

İbn Hızır'ın *Fethu'l-bârî*'yi okuyuşu eserin tamamını kapsadığı gibi yöntemin doğası gereği müellifin huzurunda yapılıyordu.⁵⁵ Dolayısıyla İbn Hacer'in onlarca talebesi içinde İbn Hızır *Fethu'l-bârî*'yi müellifine arz etme bakımından büyük bir ayrıcalığa sahiptir. Otuz yıl boyunca ekteki başlıca okuyucu vasfıyla sabit kalması ve geceleri dahi İbn Hacer'le birlikte *Fethu'l-bârî* üzerine çalışacak kadar ona yakın olması⁵⁶ bu konumunu sağlamlaştırmıştır. Bu da kendisini İbn Hacer'den sonra *Fethu'l-bârî*'yi en iyi bilen kişi hâline getirmektedir. Âlimler arasındaki intihal tartışmalarının en meşhur örneklerinden sayılan *Fethu'l-bârî* ile Bedreddin el-Aynî'ye (ö. 855/1451) ait *Umdetü'l-kârî* arasındaki benzerlik meselesi İbn Hızır'ın bu konumunu doğrulayan veriler içerir. Zira Aynî *Umdetü'l-kârî*'yi yazacağı zaman *Fethu'l-bârî* nüshasına ihtiyaç duymuş, henüz tamamlanmamış durumdaki eseri müellifinden isteyemediği için, ödünç almak üzere en doğru adres olarak İbn Hızır'a başvurmuştur. İbn Hızır ise hocasına bağlılığını burada da göstermiş ve ancak İbn Hacer'den müsaade aldıktan sonra nüshasını Aynî'ye vermiştir.⁵⁷

53 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/46.

54 Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürrer*, 2/697; ayrıca bk. a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/44.

55 Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürrer*, 2/675.

56 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/45.

57 Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürrer*, 3/1021; Şihabeddin Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/42-43. Ayrıca bk. Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 189; Salih Yusuf Ma'tûk, *Bedrüddin el-Aynî ve eseruhû fi ilmi'l-hadis* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye,

İbn Hızır'ın *Fethu'l-bârî* Nüshası

Fethu'l-bârî'yi müellifinden sonra en iyi bilen kişi, dönemin en meşhur okuyucusu ve nüsha yazımında fevkalade vasıfları haiz oluşu hasebiyle İbn Hızır'ın kendisi için bir şerh nüshası edinmesinden daha tabii bir durum olamazdı. Onun *Fethu'l-bârî* nüshası İbn Hacer'in sağlığında ve vefatından sonraki yaklaşık elli yıllık dönemde en çok güvenilen ve kullanılan nüsha olmuştur. Bu nüshanın o dönemdeki değeri ve günümüzdeki durumu gibi hususlar İbn Hızır'ın *Fethu'l-bârî*'yle ilişkisinin diğer bir boyutunu teşkil eder. Elimizde başka hiçbir veri bulunmasa, yukarıdaki Aynî örneği, şerhi ortaya çıkaran isimlerin ve çağdaşlarının yaşadıkları dönemde İbn Hızır nüshasının kıymetini anlatmaya kâfi gelirdi. Bu örneğin yanı sıra, onun nüshası hakkında başka birçok malumat bulunmaktadır. Hem dönemin kaynakları sık sık onun nüshasına atıf yapmaktadır hem de nüshanın bir cildi günümüzde ulaşılabilir durumdadır. Medine'deki⁵⁸ tamamı vakfedilmiş *Fethu'l-bârî* nüshasından kalan bu dokuzuncu cildin sonunda müstensih ismi, istinsah tarihi veya icazet bulunmadığı için tarihini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Ancak İbn Hızır'ın nüshasının 842'deki hatim merasimi sırasında tamamlanmış olduğu birçok kaynaktan teyit edilebilmektedir.⁵⁹ Bu sebeple elimizdeki cildi en geç 842'ye tarihlemekte sakınca yoktur. Her ne kadar içinde iki ayrı hat mevcut olsa da⁶⁰ bu cildin İbn Hızır'a ait olduğu ihtimalini destekleyen iki delil mevcuttur. İlki İbn Hızır'a ait olduğunu bildiğimiz ve aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız *Hedyü's-sârî* nüshası ile bu cildin hattının aynı olmasıdır.⁶¹ İkincisi ise İbn Hacer'in sağlığında kendisi için *Fethu'l-bârî* nüshası çıkaran talebelerden Ahmed b. Ebî Bekir b. Ali el-Hasenî'nin nüshasının durumudur. Hasenî kendi nüshasını çıkarırken kimi ciltler için İbn Hacer'in nüshasını kimi ciltler için İbn Hızır'ın nüshasını kullanmıştır. İbn Hızır'a ait olduğunu kabul ettiğimiz yukarıdaki nüsha şerhin dokuzuncu cildini oluşturmakta, "Farzu'l-humus" bölümü ile başlayıp "Menâkıb" bölümünün yirmi beşinci babının (Bâbu alâmâtî'n-nübüvve) başladığı yerde bitmektedir. Hasenî'nin nüshasında da dokuzuncu cildin başlangıç noktası aynı, bitiş noktası ise Menâkıb bölümünün yirmi beşinci babının ortalarıdır. Yani iki cildin başlangıç noktaları aynı, bitiş noktaları ise neredeyse aynıdır. Hasenî, *Fethu'l-bârî* takımının diğer birçok cildinde o ciltleri hangi nüshadan (İbn Hacer'in aslı veya İbn Hızır'ın nüshası) istinsah ettiğini söylediği hâlde, 9. cilt için kaynak belirtmemiştir. Dolayısıyla onun cildi ile İbn Hızır cildinin başlangıç ve bitiş noktalarının neredeyse aynı oluşu yine de Hasenî'nin istinsahta İbn Hızır'ı esas aldığı konusunda bize kesin bir kanaat vermez. Bu durumda her iki cilt içindeki verilere bakmak gerekir. Bunlarda

1987), 242-250.

58 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Medine: Melik Abdülaziz Kütüphanesi, Genel, 363), 1-244.

59 Mesela bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Fazıl Ahmed Paşa, 321), 316b; a.mlf., *Fethu'l-bârî* (İzmir, 90), 518 (1031); a.mlf., *Fethu'l-bârî* (Hafız Ahmet Ağa, 120), 293b-294a.

60 İlk hat baştan 219b'nin sonuna kadar sürmekte, 213a-b'de ve 220a'dan 241b'nin sonuna kadar ilkinden farklı, ancak çok okunaklı bir hat bulunmaktadır. 242a'dan cildin bitimine, yani 244a'nın sonuna kadar ilk hatta dönülmektedir.

61 krş. RESİM 1 ve RESİM 2. Nüshaları inceleyerek bu kanaatimi teyit eden, yazma eserlere dair tecrübelerini her zaman cömertçe paylaştan Sait Kayacı'ya müteşekkirim.

Hasenî'nin İbn Hızır nüshasını esas almış olma ihtimalini güçlendiren veriler bulunmaktadır. Örneğin İbn Hızır nüshasındaki bazı kelimelerin üzerine koyulan lahak işaretlerinin Hasenî nüshasında da aynı kelimelerde bulunması, bu anlamda bir delil sayılabilir. Gerçi Hasenî, İbn Hızır nüshasındaki lahak işaretlerini kendi nüshasına kaydettiği hâlde, İbn Hızır'ın bu işaretle sayfa kenarına çıkardığı talikâtın bazılarını kaydetmiş, bazılarını kaydetmemiştir.⁶² Ancak bu durum büyük ihtimalle, Hasenî tarafından kaydedilmeyen açıklamaların o, İbn Hızır nüshasını gördükten sonraki bir mukabelede İbn Hızır nüshasına eklenmiş olmasıyla alakalıdır. Yani Hasenî, İbn Hızır nüshasının erken bir versiyonunu esas almış görünmektedir. İbn Hızır nüshasında üstü çizilerek metinden çıkarılan kısımların Hasenî nüshasından çıkartılmamış olması, hatta aynı sayfada lahak işaretleri ile eklenen sah kayıtlarında yer alan metinlerin Hasenî nüshasına girilmemiş olması da bu ihtimali desteklemektedir.⁶³

İbn Hızır'a ait olduğunu düşündüğümüz cilt, kenar kayıtlarının zenginliğiyle dikkat çekmektedir. Birçok talebenin nüshasındaki kayıtlar büyük yer tutmadığı hâlde, bu nüshada sayfalar sıklıkla kenarda boş yer kalmayacak biçimde kayıtlarla doludur.⁶⁴ Bu durum herhâlde İbn Hızır'ın İbn Hacer nezdindeki yeriyle alakalıdır. Henüz bunu doğrulayacak bir veri tespit edilememiş olsa da ekibin haftada bir gün toplanmasıyla İbn Hacer'in müsvedde nüshası üzerine yapılan çalışma sonucunda elde edilen verilerin (ve şerhin tamamlanmasından sonraki yıllarda hocanın onayıyla esere eklenmesine karar verilen bilgilerin) öncelikle müellifin asıl nüshasına kaydedildiğini, sonra İbn Hızır tarafından not edilip diğer talebelere onun üzerinden yayıldığını varsayabiliriz. Hatta bazı nüshalarda, bu kabil bilgilerin bizzat İbn Hacer tarafından İbn Hızır nüshasına eklendiğini gösteren notlar vardır. Şemseddin İbn Ebi'l-Hayât İbnü'l-Mısri'ye ait nüsha üzerindeki Ramazan 850 tarihli mukabele kaydında bu durum açıkça görülebilir.⁶⁵ Bazı talebelerin önemine işaretle kendi nüshalarına aktardıkları ilave bilgiler (ziyâdât) bunlar olmalıdır. Günümüzde İbn Hacer nüshası mevcut olmadığı için, konumu gereği asıl metne en çok İbn Hızır nüshası sayesinde yaklaşma imkânına sahip olduğumuzu bu sebeple söyleyebiliriz. İbn Hızır nüshasında birçok varakta görülen sah kayıtlarıyla varak kenarlarında yer alan kısımların diğer talebelerin nüshalarında ana metinde yer alması bu kanaati destekler. Bunlar metnin parçası olduğu için önce İbn Hızır'dan sonraki yazma nüshalarda,

62 krş. HZR, 3a-HSN, 3a; HZR, 4a-HSN, 4b; HZR, 4b-HSN, 5a; HZR, 7a-HSN, 8b; HZR, 12b-HSN, 14b; HZR, 19b-HSN, 23a; HZR, 20a-HSN, 23a; HZR, 16b-HSN, 19a-b; HZR, 17a-HSN, 19b; HZR, 18a-HSN, 20b, 21a; HZR, 19b-HSN, 23a; HZR, 20a-HSN, 23a; HZR, 24b-HSN, 29a; HZR, 26b-HSN, 31b; HZR, 27a-HSN, 32a; HZR, 28a-HSN, 33a; HZR, 28b-HSN, 34a.

63 bk. HZR, 11b-HSN, 13a. Ancak Hasenî nüshasına girilsin girilmesin aynı kelimelerin üzerinde iki nüshada da lahak işaretlerinin bulunması şu ihtimalleri de akla getirir: Ya Hasenî sonradan İbn Hızır nüshasını tekrar inceledi ve yeni lahak işaretlerini kendi nüshasına eklediği hâlde bunların metinlerini girmedi yahut Hasenî İbn Hızır nüshasını değil, ikisi birden üçüncü bir nüshayı esas aldılar. Zira nadiren de olsa Hasenî nüshasında bulunduğu hâlde İbn Hızır nüshasında bulunmayan sah kayıtları da vardır. Bir örnek için bk. HZR, 19a-HSN, 22a. Yani ikisi de diğer bir nüshayı (büyük ihtimalle İbn Hacer nüshasını) esas alıyorlardı ve bu lahak işaretleri oradaydı.

64 bk. RESİM 3.

65 bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmud Paşa 79), 317a. Mukabeleyi yapanın kim olduğu yazılmamış olsa da Şemseddin İbn Ebi'l-Hayât İbnü'l-Mısri'nin oğulları Bahaeddin, Bedreddin yahut Ahmed'den biri olma ihtimali yüksektir.

günümüzde de matbu versiyonlarda şerh metnine dâhil edilmiştir. Mesela İbn Hızır'ınkinden birkaç yıl sonra yazılan Hasenî (HSN) nüshası ile⁶⁶ aynı yıllarda yazılan Maksemî (MKS)⁶⁷ nüshalarında, İbn Hızır (HZR) nüshasında sah kayıtlarıyla kenarda görünen bazı kısımlar artık ana metindedir.⁶⁸ Bu da aradaki birkaç yıl içinde İbn Hızır nüshasının mukabele edildiği ve ilave bilgi girişlerinin İbn Hacer tarafından kâh bizzat yazılmak suretiyle yapıldığı kâh görüldüğü onaylandığı anlamına gelir. Cilt boyunca düzenli olarak devam eden ve büyük kısmı İbn Hacer tarafından yazılan belağ kayıtlarının varlığı zaten bunu doğrulamaktadır.⁶⁹ İbn Hızır nüshasında zahriyedeki başlığın altında İbn Hacer için yazılan dua cümleleri de nüsha yazıldığında onun hayatta olduğunu göstermektedir.⁷⁰

İbn Hızır nüshası o dönemde hoca nüshası kadar hatta belki daha fazla kullanılıyordu. İbn Hızır'ın güvenilir ve okunaklı nüsha oluşturmadaki becerisi ve İbn Hacer'in nüshasına ulaşmanın herkes için kolay olmaması, ulaşılsa bile hocanın hattının kolay okunamayışı gibi unsurlar İbn Hızır nüshasının çok aranır ve itimat edilir olmasını sağlamıştır. Birçok müstensih ve kâtip *Fethu'l-bârî*'yi onun nüshasından çoğaltmıştır.⁷¹ İbn Hacer'in vefatından kısa süre sonra çoğaltılan *Fethu'l-bârî* nüshalarında da İbn Hızır'ın şerh nüshaları hakkındaki bilgisinin değerine, nüshasının önemine ve kullanıldığına dair ibarelere rastlanır. Mesela İbn Hacer'in hattı güzel talebelerinden Sinbâtî'nin (ö. 879/1474) meşhur kadilkudat ve devlet adamı Kemaleddin İbnü'l-Bârîzî (ö. 856/1452) adına yazdığı kıymetli nüsha İbn Hızır nüshası esas alınarak istinsah ve mukabele edilmiştir.⁷²

66 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhülislam Esad Efendi, 36).

67 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, A403-5F).

68 krş. RESİM 4, RESİM 5, RESİM 6. Daha fazla örnek için bk. HZR, 4a-HSN, 4b; HZR, 4b-HSN, 5a; HZR, 8a-HSN, 9b; HZR, 10a-HSN, 11b; HZR, 2b-MKS, 2a; HZR, 3a-MKS, 2a; HZR, 3b-MKS, 2b; HZR, 4a-MKS, 3a; HZR, 4b-MKS, 3a, 3b; HZR, 7a-MKS, 5a; HZR, 10b, 11a-MKS, 7b; HZR, 11b-MKS, 7b; HZR, 11b-MKS, 8a; HZR, 12b-MKS, 8b; HZR, 27b-MKS, 19b.

69 bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Medine, Genel, 363) 6b, 12b, 30b, 36a, 40b, 45b, 51b, 56a, 61b, 68b, 75a, 82a, 94a, 100b, 106a, 115a, 118a, 124a, 130a, 134b, 141a, 146a, 150a, 157a, 164a, 171b, 177b, 185a, 192b, 202a, 205b, 212b.

70 bk. RESİM 7.

71 Yukarıda zikredilen Hasenî nüshası bunlardan biridir. Hasenî çoğu ciltte İbn Hızır'ın bazen de İbn Hacer'in nüshasını esas almıştır. Bu nüshanın tamamı bugün mevcuttur. bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhülislam Esad Efendi 28-48. Yine Sultan Abdülvehhab b. Süveydân isimli kâtip tarafından 20 Zilhicce 858'te (11 Aralık 1454) çoğaltılan bir nüshanın aslı, Necmeddin b. Veliyyüddin İbn Kâdî Aclûn nüshasıdır. Adı geçen Necmeddin bunu İbn Hızır nüshasından çoğaltmıştır. bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Kahire: Ezher Kütüphanesi, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1877/20472).

72 Mesela bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Rodos: Rodos Kütüphanesi, Hafız Ahmet Ağa, 119), tür.yer.; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hafız Ahmet Ağa, 120), 293b, 294a. Ayrıca bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Rodos: Rodos Kütüphanesi, Hafız Ahmet Ağa, 111), 1a. İbnü'l-Bârîzî'nin kölesi Muhammed b. Ahmed et-Tekrûrî tarafından 27 Cemaziyelahir 853'te İbn Hızır nüshası ile mukabelesi bitirilen bu nüsha, o dönemde bir *Fethu'l-bârî* nüshası için ödenen en yüksek fiyata satılmıştır. bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hafız Ahmet Ağa, 120), 293b. Zira İbnü'l-Bârîzî nüsha için 300 dinardan fazla ödemiştir. Aşağıda ayrıntısı verileceği üzere, bütün önemine ve kıymetine rağmen İbn Hızır nüshasının 70 dinara satıldığı dikkate alındığında bunun ne kadar büyük bir meblağ olduğu daha iyi anlaşılır.

İbn Hızır'ın *Fethu'l-bârî* nüshasını görenlerin ve kullananların aktardığına göre bu nüsha müellif tarafından İbn Hızır için yazılmış sema kaydını ve icazeti de içermektedir.⁷³ Elimizde İbn Hızır nüshasının son cildi bulunmadığı için bu bilgiyi ilk elden teyit edemesek de İbn Hızır için icazet yazılmasından daha tabii bir şey olamazdı, çünkü bütün talebeler içinde bu icazeti almayı en fazla hak eden oydu. İbn Hacer'in 18 Şaban 842 tarihli icazette söylediğine göre İbn Hızır şerh tamamlanana kadar neredeyse hiçbir oturumu kaçırmamış, eserin tamamına yakınına ona okumuş, çok az bir kısmını sema yoluyla, yani İbn Hacer'den dinlemek suretiyle almıştır. İbn Hızır, daha önce bahsedilen mücaveret gibi zorunlu sebeplerle kaçırmış olduğu çok az kısmın eksikliğini, şerhin tamamlanmasından sonraki okumalarında gidermiş olmalıdır. Zira kendisinin sonraki yıllarda da şerhi İbn Hacer'e okuduğuna dair yukarıda Hasenî nüshası vesilesiyle zikredilen türden veriler bulunmaktadır. Hasenî *Fethu'l-bârî*'yi 845 ile 849 arasında istinsah etmiştir.⁷⁴ Onun nüshasında bulunmayıp da esas aldığı İbn Hızır nüshasında bulunan kısımlar bu tarihten sonraki okumalarda İbn Hızır nüshasına girilmiş demektir. Ayrıca gerek İbn Hacer'in İbn Hızır için "*Fethu'l-bârî* nin tamamını bana okudu" demesi gerek Sehâvî'nin onu "şerhi baştan sona hocaya arz eden tek kişi" olarak tanımlaması⁷⁵ eksikliklerin sonradan tamamlandığını gösterir.

İbn Hızır'ın *Fethu'l-bârî* nüshası şerhin tamamlandığı zaman kimler tarafından okunduğunu ve dinlendiğini gösteren başlıca sema kaydını içermesi yönüyle de önem arz eder. Şerhin bitirilişini kutlamak maksadıyla 18 Şaban 842'de (3 Şubat 1439) gerçekleştirilen hatim töreninin önde gelen katılımcılarını gösteren çok meşhur bir belge olan bu kayıt günümüzde matbu nüshalarda da muhakkak verilmektedir. Sultanın oğlunun yanı sıra dönemin önde gelen idarecileri, farklı mezheplerden ve meşreplerden meşhur âlimler, şerh yazım ekibinde yer aldıkları için ödüllendirilen talebeler, şerhi metheden kasideciler gibi muhtelif grupların isimleri bu belge ile kayda geçirilmiştir.⁷⁶

İbn Hızır'ın vefatından hemen sonra nüsha ailenin elinden çıkmıştır. Kimliği bilinmeyen bir hocasının tavsiyesine uyarak ömrü boyunca para biriktirmekten kaçınan,⁷⁷ elindekini hemen harcadığı için daima geçim sıkıntısı çeken⁷⁸ İbn Hızır'ın borçlarını ödemek için nüshanın satılması gerekmiştir. Satış talimatını veren İbn Hacer hem kadim dostunun varislerini borçlu durumdan kurtarıp onlar için bir gelir sağlamak hem de nüshanın değerini bilecek bir ele geçmesini temin üzere bu çözümü bulmuştur. Kendisi de İbn Hızır'dan alacaklı olan

73 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hafız Ahmet Ağa, 120), 293b.

74 bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhî'l-Buhârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhülislam Esad Efendi, 28-49).

75 Sehâvî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 223-224.

76 Sehâvî'nin İbn Hızır nüshasından aktardığı bu sema kaydını görmek için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, (Fazıl Ahmed Paşa, 321), 316b-317b. Bu nüshada İbn Hacer'in İbn Hızır için yazdığı icazet de bulunmaktadır. Diğer birçok kişi de İbn Hızır nüshasındaki törene ait sema kaydını kendi nüshalarında aktarmışlardır. bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, (İzmir, 90), 518 (1031); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, (Hafız Ahmet Ağa, 120), 293b.

77 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 1/45.

78 Bikâ'î, *Unvânü'z-zamân*, 2/30.

İbn Hacer satıştan elde edilen gelirin neredeyse tamamını İbn Hızır'ın çocuklarına vermiştir.⁷⁹ Nüşhayı satın alan Nâzırulhâs Cemaleddin onu herkesin istifadesine açmıştır. Bu sayede ilim adamları tarafından kullanılmaya devam eden nüshanın sonraki yıllardaki akıbeti tam olarak takip edilemediğinden, günümüzdeki durumu bilinmemektedir. İbn Hızır nüshasına ait mevcut tek cildin zahriye sayfasındaki kayıt *Fethu'l-bârî* nüshasının tamamının hicri 1207'de vakfedildiğini gösterse de takımın kalan ciltlerinin ilgili kütüphanede bulunmadığı anlaşılmaktadır.⁸⁰

İbn Hızır'ın *Hedyü's-sârî* Nüşhası

İbn Hızır'dan günümüze kalan ikinci önemli metin *Fethu'l-bârî*'nin mukaddimesi olan meşhur *Hedyü's-sârî* nüshasıdır. Bilindiği gibi İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'nin yazımına başlamadan önceki süreçte, şerhe hazırlık mahiyetinde birkaç metin kaleme almıştır. Bunların içinde en önemlileri *Sahîh-i Buhârî*'deki muallak hadisleri incelediği *Tağlîku'l-ıta'lik* ile şerhin mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî*'dir. İbn Hızır'ın *Fethu'l-bârî* nüshasından yapılan bir nakilde bildirildiğine göre İbn Hacer *Hedyü's-sârî*'yi 813'te, yani şerhe başlamadan hemen önce kaleme almıştır.⁸¹ Müellif bu eseri vefatına kadar defalarca okutmuş, birçok talebe onun nüshalarını çıkarmışlardır. Baybarsiyye Hankâhı sufilerinden Abdülaziz el-Heysemî (ö. 838/1434) tarafından yazılan 6 Zilkade 822 tarihli nüsha, Ahmed b. Osman ed-Diyarбекrî (ö. 836/1432'den sonra) tarafından yazılan 8 Cemaziyevvel 832, 22 Rebiulevvel 835 ve 3 Rebiulevvel 836 tarihli nüshalar, Alaeddin Ali b. Muhammed el-Bulkînî'nin (ö. 883/1478) 7 Cemaziyelahir 835 tarihli nüshası, Ebü'l-Berekât Muhammed b. Muhammed el-Hamevî (ö. 867/1463) tarafından kaleme alınan 1 Muharrem 842 tarihli nüsha, Şemseddin el-Gazzî el-Mukrî'ye (ö. 873/1468) ait olup bazı kısımları bizzat İbn Hacer tarafından okunan 17 Şaban 846 icazet tarihli nüsha, bundan bir sonraki gün, yani 18 Şaban 846 icazet tarihli olup Saidüssüedâ Hankâhı sufilerinden Şemseddin İbnü'l-Mahbezi'ye (ö. 856/1452) ait nüsha, Takiyyüddin el-Kalkaşendî'ye (ö. 871/1467) ait 21 Rebiulevvel 847 tarihli nüsha, icazet tarihi tam okunamasa da 8 Rebiulevvel 848 olduğunu tahmin ettiğimiz bir nüsha, Burhaneddin el-Bikâ'î'nin (ö. 885/1480) 28 Rebiulevvel 852 tarihli nüshası, Şemseddin İbnü'l-Hatîb el-Mahallî'ye (ö. 879/1475) ait 9 Zilkade 852 tarihli yani İbn Hacer'in vefatından 49 gün önceye ait nüsha gibi müellifin hayatında yazılmış birçok nüsha, İbn Hızır nüshasıyla birlikte günümüzde çeşitli kütüphanelerde görülebilmektedir.⁸²

79 Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 3/1008.

80 bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Medine, Genel, 363), zahriye. Ayrıca bk. İslamweb, "Keşşâfu'l-Buhârî" (Erişim 10 Ağustos 2023).

81 bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhülislam Esad Efendi, 49), 261a. Ayrıca bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 432), 275a.

82 bk. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 625), a.mlf., *Hedyü's-sârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 896, 909), a.mlf., *Hedyü's-sârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 278), a.mlf., *Hedyü's-sârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 488), a.mlf., *Hedyü's-sârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Rüstem Paşa, 70), a.mlf., *Hedyü's-sârî* (Turhan Valide, 55), a.mlf., *Hedyü's-sârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 211); a.mlf., *Hedyü's-sârî* (Dublin: Chester Beatty

İbn Hızır da *Hedyü's-sârî*'yi müellife arz edenler arasındadır. O kendisi için bir *Hedyü's-sârî* nüshası çıkartmış ve diğer birçok talebe bu nüshadan metni çoğaltmışlardır. 7 Muharrem 850 icazet tarihli nüsha⁸³ ise onun *Hedyü's-sârî* nüshasının muhtemelen en güncel hâlidir, zira bu İbn Hacer'in vefat tarihine çok yakındır.⁸⁴ Yukarıda zikredilenlerden bazıları bu nüshadan daha geç tarihli olsa da onun müellif nezdindeki itibarı dikkate alındığında, hiçbiri onun kadar kıymetli olamaz. İbn Hızır nüshası, İbn Hacer'in en iyi talebesinin elinden çıkması ve müellifin vefatına çok yakın tarihli olması bakımından büyük önem arz etmektedir. Nüshanın tamamı İbn Hızır ve İbn Hacer tarafından birden fazla defa birlikte okunmuş ve kontrol edilmiştir. Bazı sayfalarındaki işaretlerden anlaşıldığı kadarıyla en az dört defa mukabelesi yapılmıştır. Metin içinde düzenli aralıklarla İbn Hacer'in hattıyla yazılmış belağ kayıtlarının⁸⁵ bulunması bu okumaların planlı ve istikrarlı biçimde yapıldığını göstermektedir.

İbn Hacer'in Diğer Eserlerine Katkısı

İbn Hacer'in yazmakla iftihar ettiği diğer eserlerinin ortaya çıkışı sürecinde de İbn Hızır muhtemelen, talep edenler için nüsha çıkartmanın ötesine geçecek mahiyette hissedar olmuştur. Bilindiği gibi İbn Hacer çok eser yazmasına rağmen bunlardan büyük bir kısmını değersiz bulduğunu, kıymet arz eden eserlerinin sayısının çok az olduğunu söylemektedir. Bugün itibarıyla hepsi kıymetli olan bu eserlerden bazılarının ona göre daha kıymetli olmasının sebebi gerek hazırlık süreçlerinde gerek sonrasında bir grup âlimle/talebeyle birlikte okunup müzakere edilmesi, muhtevalarının ayrıntılı olarak tartışılması, başka bir deyişle mükemmel hâllerinin ortak faaliyet sonucunda ortaya çıkmasıdır. Şu eserler İbn Hacer'e göre bu gruptadır: *Fethu'l-bârî*, *Hedyü's-sârî*, *Tağliku't-ta'lik*; Zehebî'nin zayıf râviler hakkındaki *Mizânü'l-i'tidâl*'i üzerine yazdığı *Lisânü'l-Mizân*; hadis usulüyle ilgili *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetu'n-nazar*; Mizzi'nin *Kütüb-i sitte* râvileri hakkındaki *Tehzibü'l-Kemâl*'i üzerine yazdığı *Tehzibü't-Tehzib*; Zehebî'nin *el-Müştebih*'indeki eksikleri tamamladığı *Tebşîru'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih*.⁸⁶ Listedeki eserlerden ilk ikisi hakkında İbn Hızır'ın katkısı üzerine yukarıda bilgi verildi. Üçüncü sıradaki *Tağlik* ilk yazıldığında İbn Hızır henüz hocasıyla tanışmadığı için bu süreçte katkı yapmış olamaz, ancak *Tağlik*'in sonraki yıllardaki okumalarında metne katkı yaptığı düşünülebilir. Zira Sehâvî onun *Tağlik* nüshasının varlığı hakkında bilgi vermektedir⁸⁷ ve İbn Hızır'ın bir nüshasının olması demek, onu İbn Hacer'le büyük ihtimalle müzakere etmiş

Kütüphanesi, 3962), a.mlf., *Hedyü's-sârî* (Dimaşk: Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, 823); a.mlf., *Hedyü's-sârî* (Kahire: Ezher Kütüphanesi, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 5566/85948); a.mlf., *Hedyü's-sârî* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, İfta, 12/86).

83 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî* (Turhan Valide, 55).

84 bk. RESİM 8.

85 bk. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî* (Turhan Valide, 55), 11b, 22a, 32b, 40a, 43b, 48a, 55a, 62a, 69b, 80a, 88a, 103b, 112b, 116a, 125b, 136b, 141b, 152a, 160b, 186a, 197a, 219b, 245b, 294a.

86 Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2/659. İbn Hacer'in bu eserlerinin yanı sıra Zekerîyya el-Ensârî'nin *Şerhu'l-Behceti'l-verdiyye*'si gibi bir örnekte de benzer durum söz konusudur. bk. Matthew B. Ingalls, *The Anonymity of A Commentator* (Albany: SUNY Press, 2021).

87 bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tağliku't-ta'lik* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 365), 221b.

olması anlamına gelir. Listedeki diğer eserlere gelince; İbn Hızır'ın bunlara nasıl katkı yapmış olduğunu araştırmak güzel ve faydalı bir konudur. Ancak elinizdeki çalışmanın sınırlarını aşan bu araştırmayı sonraki bir safhaya yahut meraklı araştırmacılara havale ederek kısaca şunları söyleyebiliriz:

İbn Hızır'a ait bir *Lisân* nüshası -bilindiği kadarıyla- yoktur, ancak başkasına ait nüshalarda eseri İbn Hacer'den okuyanlar arasında o da zikredilmektedir.⁸⁸ Eğer bu nüshalardaki okumalar İbn Hacer'in bahsettiği tarzda ayrıntılı ve tartışmalı yapılmış ise -nüshaların sonundaki sema kayıtlarından ve haşiyelerde bulunan ziyadelerin yoğunluğundan öyle olduğu anlaşılmaktadır- İbn Hızır tartışma ekibinin bir parçası olmuş demektir.

Tebşîru'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih'in İbn Hacer ve İbnü'l-Fâlâtî nüshaları elimizde mevcut olduğundan bunlardan hareketle mühim sonuçlara ulaşılabilir.⁸⁹ *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*'ın ise bir nüshasında İbn Hacer hattıyla belağ ve sah kayıtları vardır. Nüsha sahibinin ismi kasıtlı olarak silindiği için kimliği anlaşılmasa da ayrıntılı incelendiğinde bu nüshadan da önemli sonuçlar çıkabilir. Aynı eserin Hamevî'ye (ö. 867/1463?) ait 826 gibi oldukça erken tarihli bir nüshası daha mevcuttur.⁹⁰

Tehzîbü'l-Tehzîb'in ise İbn Hacer'in gençlik yıllarındaki hattıyla olan üç ciltlik tam nüshası ulaşılabilir durumdadır.⁹¹ 807-808'de ilk olarak kaleme alınıp sonraki yıllarda sürekli geliştirilen bu nüsha, İbn Hacer'in çeşitli talebeleri tarafından sonraki yıllarda yapılan arzlar hakkında kendi hattıyla tuttuğu belağ, ferağ kayıtları, ilaveler, çıkartmalar, Sehâvî'nin ve arkadaşlarının İbn Hacer'in vefatına yakın yıllarda yaptıkları okumaların kayıtları gibi birçok veri içermekte olup büyük kıymet arz etmektedir. Nüsha üzerinden eserin 807'den 850'ye kadarki seyrini takip etmek büyük oranda mümkündür.

Sonuç

İbn Hızır'ın hayatı Memlûk dönemi ilmî faaliyetlerini anlamaya birçok açıdan katkı sağlayacak türden bir örnektir. Onun hayatı her şeyden evvel ulemanın kendi arasındaki himaye ilişkilerinin doğru kişiler bulunduğu çok güzel sonuçlar verdiğini gösteren başlıca örneklerden birisidir. Belki telifle arası iyi olmadığından, belki İbn Hacer'in hizmetinde bulunması sebebiyle vakit bulamadığından, belki bilemediğimiz başka bir sebeple neredeyse hiç kitap yazmamış bir âlimin de telif sahasında önemli işler yapabildiğini onun sayesinde bir defa daha hatırlamış oluyoruz. İbn Hızır'ın özellikle *Fethu'l-bârî*'nin ortaya çıkışında,

88 bk. İbn Hacer el-Askalâni, *Lisânü'l-Mizân* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1215), 240b; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli. 631), 261a-b. *Lisânü'l-Mizân* üzerine yaptığı ve yakında neşredilecek bir çalışma sırasında elde ettiği bu bilgileri benimle paylaşan M. Enes Topgöl'e müteşekkirim.

89 İbn Hacer el-Askalâni, *Tebşîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1411); (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 377).

90 İbn Hacer el-Askalâni, *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 56M-001); (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 1501-002).

91 İbn Hacer el-Askalâni, *Tehzîbü'l-Tehzîb* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 525, 526, 527).

sonraki yıllardaki okunuşlarında ve dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmasındaki çabaları bugün çoğumuzun dikkat bile etmediği ancak son derece önemli katkılardır. Bu aynı zamanda, geçmişteki ulemanın devasa hacimli eserleri nasıl olup da başarıyla yazabildikleri konusunda dikkatlerden kaçırılmaması gereken ipuçlarıyla dolu bir örnektir. Her gün ve saati ayrı bir meşguliyetle dolu İbn Hacer gibi bir âlimin, ciltler dolusu hacminde eserlerinin her kelimesini yalnız başına ürettiğini sanmak onun ve benzerlerinin kendi dönemlerine kadar üretilmiş bilgi üzerinde nasıl çalıştıklarını ve onu yeni formlarda bizlere nasıl sunduklarını gözden kaçırmaya yol açabilir. Yukarıda da işaret edildiği üzere şimdilik çok az örnek üzerinden bilgi sahibi olduğumuz bu mevzu daha derinlemesine araştırılırsa yeni örnekler bulunabilir. Dünya kütüphanelerindeki bütün *Fethu'l-bârî* nüshaları daha dikkatli biçimde ve büyük projeler kapsamında incelense bu konu çok daha iyi aydınlatılacaktır. İbn Hızır'ın hayatını incelerken tekrar hatırladığımız bir gerçek de şudur ki Memlûk dönemi ilim tarihi çalışmalarının matbu eserler kadar yazma eserler (mahtut) üzerinden de yürütülmesi bir zorunluluktur. O dönem hakkında matbu eserleri inceleyince görülen manzaranın mahtut eserlerdeki muhtelif veriler ve bilgi kırıntılarıyla desteklenmesi, kontrol ve gerektiğinde tashih edilmesi büyük önem arz etmektedir. Ayrıca günümüzdeki *Fethu'l-bârî* neşirlerinin İbn Hacer'in hayatta olduğu dönemde istinsah edilmiş bazıları tam takım, bazıları eksik de olsa mukabele edilmiş nüshalar dururken çok daha geç tarihli nüshalar esas alınarak gerçekleştirilmesinin nasıl büyük bir eksiklik olduğu bu vesileyle zikredilmelidir. Bütün bunları bize, İbn Hacer gibi tarihe damga vurmuş büyük isimlerin gölgesinde onlara destek veren nice gizli kahramandan biri olan İbn Hızır hatırlatmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Makalede kullandığım yazma nüshaların tedariki, okunması ve yorumlanmasındaki katkılarından dolayı Sait Kayacı, M. Fatih Kaya, Abdül'atî eş-Şerkâvî, Özgür Kavak, M. Enes Topgül ve Ahmet Özer'e müteşekkirim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgment: I would like to thank Sait Kayacı, M. Fatih Kaya, Abdül'atî al-Sharqawi, Özgür Kavak, M. Enes Topgül and Ahmet Özer for their contributions in supplying, reading and interpreting the manuscripts I used in the article.

Kaynakça/References

- Berkey, Jonathan. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*. çev. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Bikâ'î, Burhaneddin İbrahim b. Ömer. *Unvânü'z-zamân bi terâcimi 'ş-şüyûh ve 'l-akrân*. thk. Hasan Habeşi. 3 cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1430/2009.
- Blecher, Joel. "Revision in the Manuscript Age: New Evidence of Early Versions of Ibn Hajar's *Fath al-bârî*". *Journal of Near Eastern Studies* 76/1 (2017), 39-51.
- Blecher, Joel. *Said the Prophet of God: Hadith Commentary Across a Millennium*. Oakland: University of California Press, 2018.

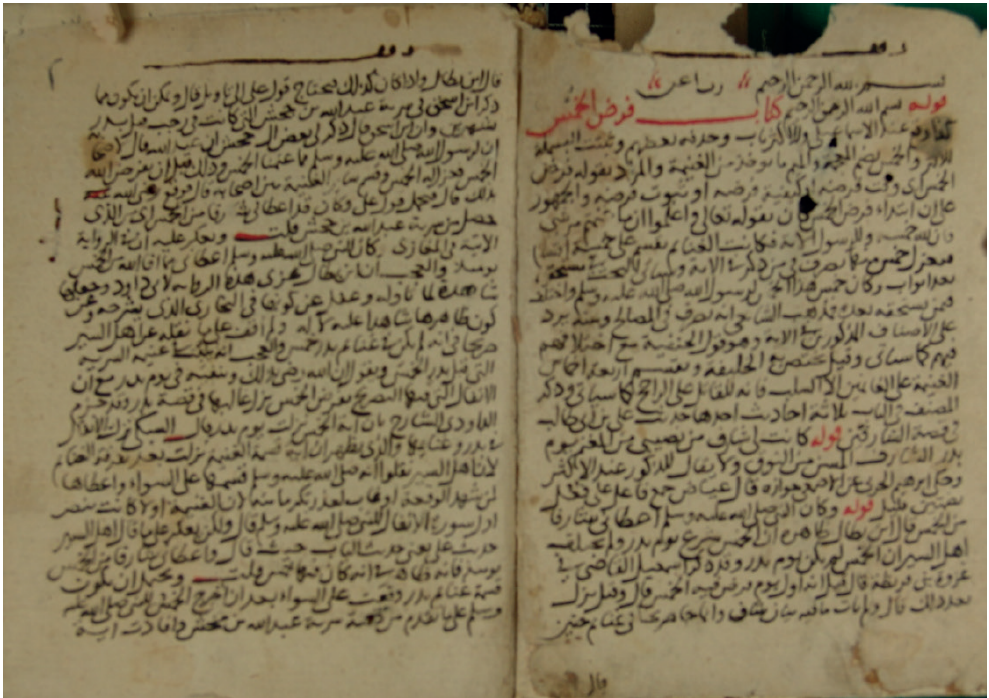
- Broadbridge, Anne F. "Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt: al-'Aynī, al-Maqrīzī and Ibn Hajar al-'Asqalānī". *Mamluk Studies Review* III (1999), 85-107.
- Ingalls, Matthew B. *The Anonymity of A Commentator: Zakariyyā al-Ansārī and The Rhetoric of Muslim Commentaries*. Albany: SUNY Press, 2021.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. Kahire: Ezher Kütüphanesi, Hadis 1877, 1a-242b.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. Medine: Melik Abdülaziz Kütüphanesi, Genel 363, 1a-244a.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 321, 1a-317b.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 90, 1a-522b.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmud Paşa, 79, 1a-317a.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhülislam Esad Efendi, 28-49.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. Rodos: Rodos Kütüphanesi, Hafız Ahmet Ağa, 111 (1a-290a), 120 (1a-305a).
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, A403-5F, 1a-297b.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 625, 1a-235b
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 896 (1a-196b), 909 (1a-311a).
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 278, 1a-231b.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 488, 1a-340b.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Rüstem Paşa, 70, 1a-277a.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 432, 1a-287b.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide, 55, 1a-329a.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 211, 1a-192a.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, Dublin: Chester Beatty Kütüphanesi, 3962, 1a-221a.
- İbn Hacer el-Askalānī, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü 's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*, Dımaşk: Dâru'l-Kütübi'z-Zahiriyye, 823, 1a-312a.

- İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü's-sâri mukaddimetü Fethi'l-bâri*, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Hadis, 5566/85948, 1a-332a.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Hedyü's-sâri mukaddimetü Fethi'l-bâri*, Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, İfta, 12/86, 1-623.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *İnbâü'l-gumr bi ebnâi'l-umr*. thk. Hasan Habeşi. 4 cilt. Mısır: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1389/1969.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Lisânü'l-Mizân*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1215, 1a-240b; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 631, 1a-261b.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 56M-001, 1a-35b; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 1501-002, 79a-83b.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Taglîku't-ta'lik*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 365. 1a-221b.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ahmed b. Ali. *Tebîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1411, 1a-197b; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 377, 1a-317a. İslamweb, “Keşşâfu'l-Buhârî”. Erişim 10 Ağustos 2023, <https://bukhari.islamweb.net/handle/1234/895>.
- Kastallânî, Şihabeddin Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sâri li şerhi Sahihi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Lapidus, Ira M. *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge: CUP, 1984.
- Luz, Nimrod. “Icons of Power and Religious Piety: The Politics of Mamluk Patronage”. *Material Evidence and Narrative Sources*. ed. Daniella Talmon-Heller -Katia Cytryn-Silverman. 239-266. Leiden: Brill, 2014.
- Ma'tûk, Salih Yusuf. *Bedrüdîn el-Aynî ve eseruhû fi ilmi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1987.
- Özkan, Halit vd. “Buhari'nin el-Câmiu's-sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler”. *Hadis Şerh Literatürü I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 171-317. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *el-Cevâhir ve'd-dürer fi tercemeti Şeyhilislam İbn Hacer*. thk. Hamid Abdülmecid - Taha Zeynî. 3 cilt. Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1406/1986.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. 12 cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *İrşâdü'l-gâvî bel is'âdü't-tâlîbi ve'r-râvî li'l-i'lâm bi tercemeti's-Sehâvî*. thk. Sa'd b. Fechân ed-Devserî. Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 1435/2014.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *et-Tibru'l-mesbûk fi zeyli's-Sülûk*. Bulak/Mısır: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1315.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *Vecîzü'l-keîâm fi'z-zeyl alâ Düveli'l-İslâm*. thk. Beşşar Avvad Maruf vd. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1416/1995.
- Steenbergen, Jo Van. *Order Out of Chaos: Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture, 1341-1382*. Leiden: Brill, 2006.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Nazmü'l-ıkyân fi a'yâni'l-a'yân*. thk. Philip K. Hitti. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

EK

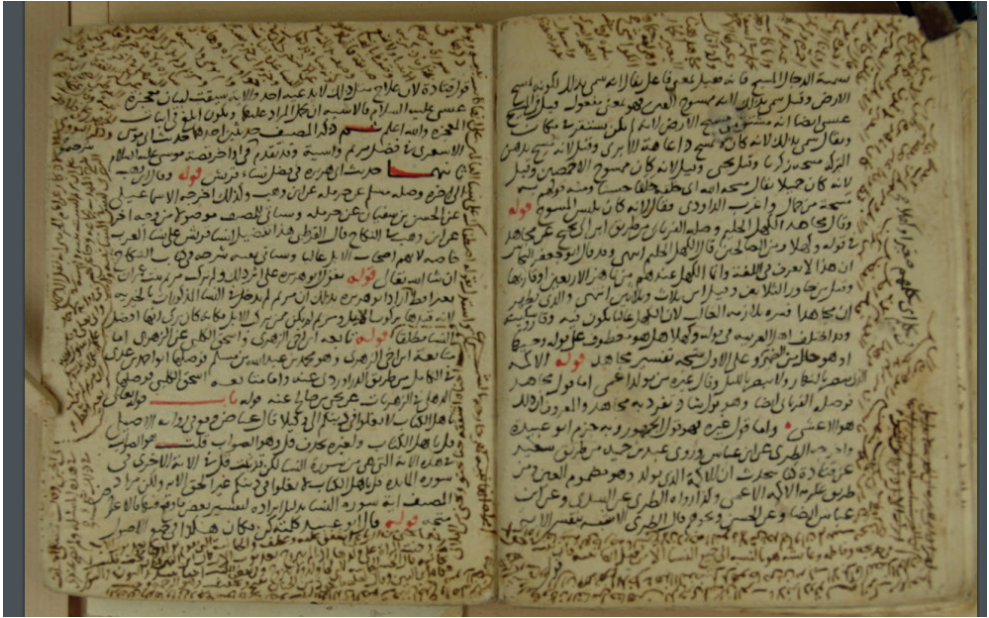

Resim 1: İbn Hacer. *Hedyü's-sâri*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide, 55, 1b-2a.

Resim 2: İbn Hacer. *Fethu'l-bârî*. Medine: Melik Abdulaziz Kütüphanesi, Genel, 363, 1b-2a.

Resim 3: İbn Hacer. *Fethu 'l-bâri*. Medine: Melik Abdulaziz Kütüphanesi, Genel, 363, 164b-165a.

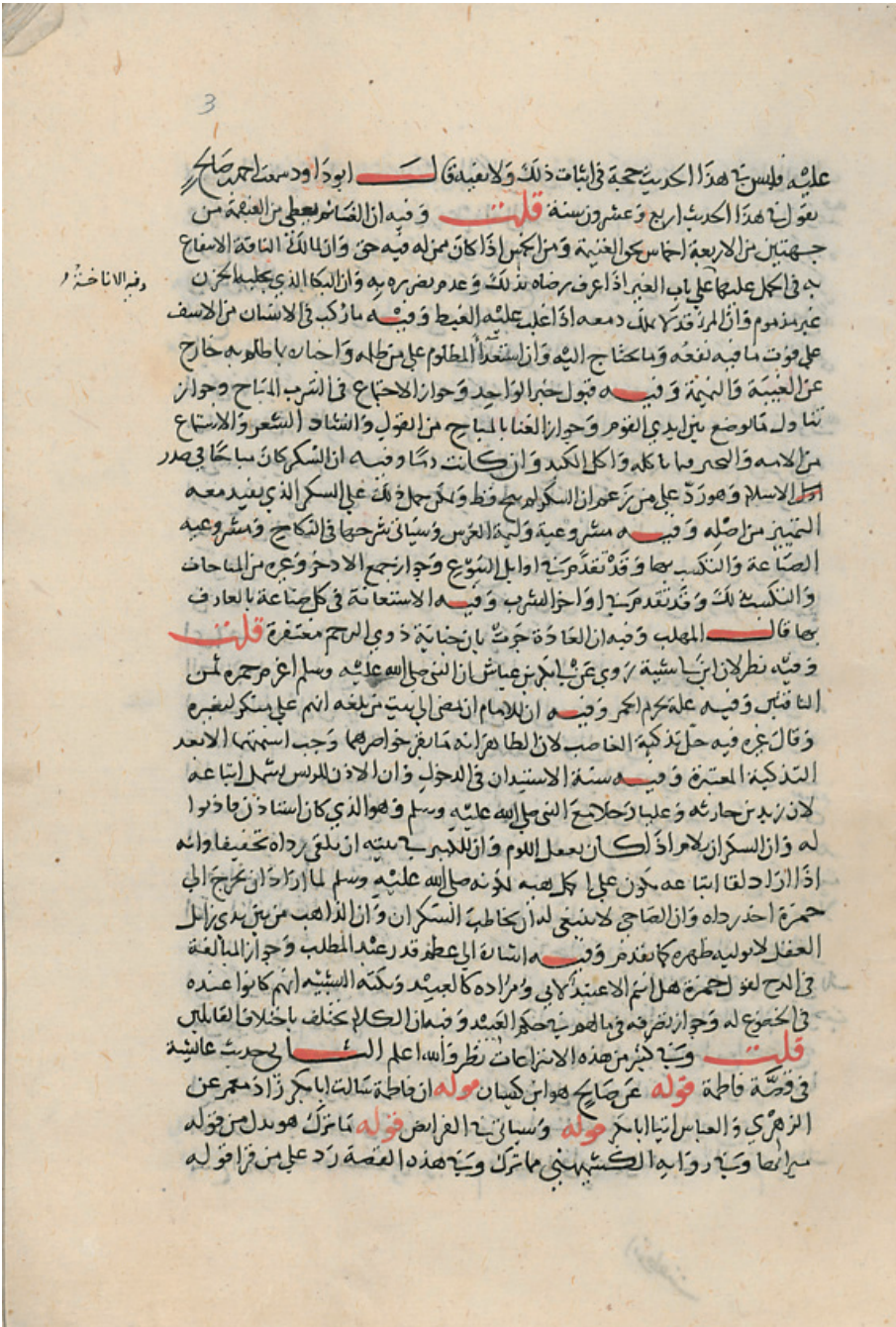
Resim 4: İbn Hacer. *Fethu'l-bârî*. Medine: Melik Abdulaziz Kütüphanesi, Genel, 363, 4a.

قد لا بد معه اذ علمه العبد ووجهه ما رثه في الانسار من الاسف
 على ثوب ما فيه بقعه وما يحيا الله وان اسعد عدى المظلوم على من ظلمه
 واخباره بما ظلمه خارج عن العصبه والمهمه ووجهه يقول حواله واحد
 الاحجام في السرب المباح وحوارنا اول ما نوضح من اندي العوم وحوار
 العنا المباح من القول وانساد السحر والاسماع من الامه واليحيى فيها
 ناله واذل اللذ وان ناسد ما ووجهه ان السلكان مباحا في صدر
 الاسلام وهو رد على من رغب ان السلم ينج وطا ووجهه مسر ووجهه ولوجه
 العرس وسباني سر حها في الناح ومسرو ووجهه الصناعه واللبس
 بها وقد نعدم في اوائل السوع وحوار جمع الادخ ووجهه من المباحات
 واللبس بدله وقد نعدم في اوائل السرب ووجهه الاسد حها في كل
 صناعه بالجارى بها قال المهلب ووجهه ان العاده حرب نار حمانه
 الرحمه معصيه ووجهه لان ان اى نسيه روى عن اى من عيان
 ان النبي صلى الله عليه وسلم اعزم حمره من العاقس ووجهه علمه بحرم
 الخمر ووجهه ان الامام ان صلى الى الله من بلعه ايمه نوا على مدله
 لبعبره وقال عمره ووجهه حل بدله العاصه لان الظاهر انه ما بعروا
 وجهه استنبهها الا بعد الذل له المعصيه ووجهه سننه الاستسار في
 الدخول وان الادر للربس تسهل انا عه لان ريد من حاره وعلما
 دخلا مع النبي صلى الله عليه وسلم وهو الذي دار استسار فاد نواله
 وان السلكان ملام اذ ان رجول اللوم وان اللبر في دمه ان ملقى رذ

لحميا

Resim 5: İbn Hacer. *Fethu'l-bârî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 36, 4b.

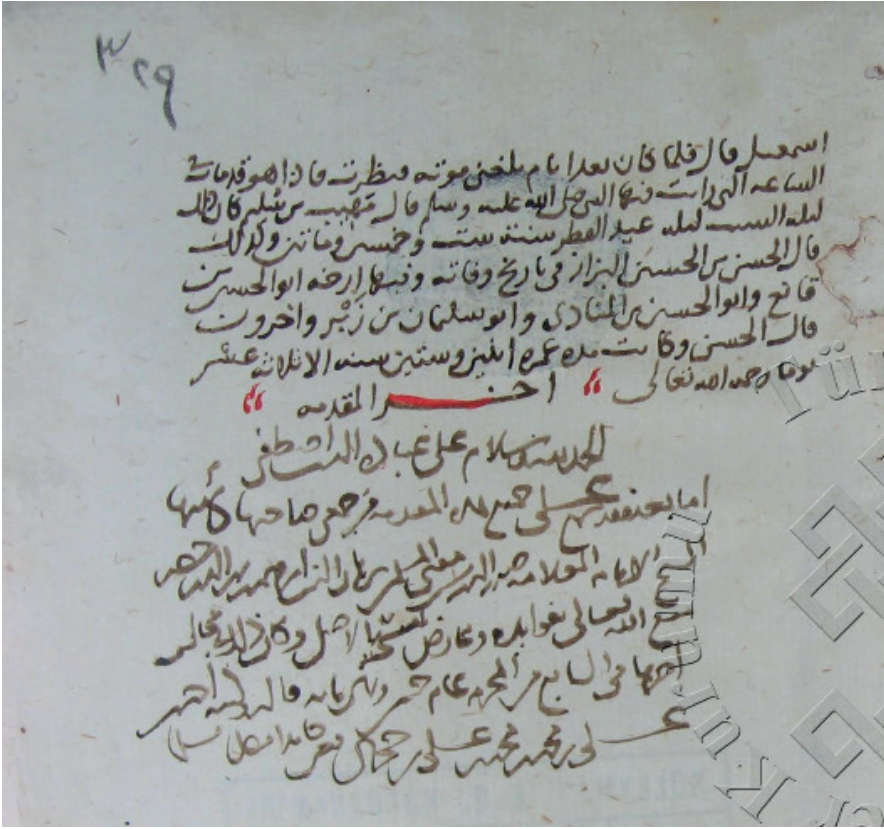

Resim 6: İbn Hacer. *Fethu'l-bârî*. İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ahmed III, A403-5F, 3a.

Resim 7: İbn Hacer. *Fethu'l-bâri*. Medine: Melik Abdulaziz Kütüphanesi, Genel, 363, zahriye.

Resim 8: İbn Hacer. *Hedyü's-sârî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide, 55, 329a.